

המרכז למחקרים אסטרטגיים לאומיים

מחקר כמותני משווה
הוראת תנ"ך, משנה
ותלמוד במבחן הזמן
1937 – 2018

חוקר: יאיר קליינבאום
מנהל תחום חינוך: יובל צור

תוכן

4	הקדמה
6	מבוא
8	המקרא בתקופת היישוב קונצנזוס כמותי ואיכותי
14	קודיפיקציה ראשונה - המשך ושינוי המגמות - 1954 - 1956
19	זלמן ארן, שנות ה-60, והתוכנית להעמקת לימודי היהדות:
25	המפנה הביקורתי בחינוך הממלכתי תוכניות תשל"א - תשמ"ה
34	דעיכה שיטתית ומכוונת - תוכניות תשס"ג ותשע"ח
40	סיכום
43	אפילוג והמלצות

הקדמה

כיצד החל חקר הוראת המקרא והתלמוד בארץ ישראל

יסודות הוראת המקרא בארץ ישראל, וכן תולדות המחקרים הבוחנים את קורותיה, נטועים בפיצול בין שתי גישות קוטביות שנתגלעו בפולמוס גימנסיית יפו שאירע בשנת 1908 בין חסידי הגישה הביקורתית בלימודי המקרא בהובלת ד"ר בן ציון גרוסמן, לבין חסידי הגישה הלאומית-מסורתית בהובלת אחד העם.

ברבות השנים הטמעת הגישות השונות השפיעה באופן משמעותי על עיצוב יחסו של הנוער הישראלי לעולם התנ"ך, כאשר תכניות הלימודים נטו לאמץ קו לאומי-מסורתי עד שנת 1971, אך החל מ-1985 עברו לקו ביקורתי. (שפירא, 2006).

הוראת המקרא העברית יסודה בכיצול בן למעלה ממאה בין יסוד מסורתי-לאומי ובין יסוד ביקורתי. החל משנות ה-70 לגישה הביקורתית ניתנה הבכורה - בחסות משרד החינוך הישראלי.

כאן המקום לציין קורלציה בין כמות חומרים גדולה הנלמדת בתוכניות לימודים שחיברו חסידי הגישה המסורתית לבין כמות חומרים מועטה הנלמדת בתוכניות לימודים שחיברו חסידי הגישה הביקורתית. (אונגר, 2005).

הגישה הביקורתית התאפיינה במיעוט חומרי לימוד שנלמדו בגישה השוואתית. בעוד הלאומית-מסורתית תבעה לימוד אינטנסיבי מתוך נאמנות למפרשי העם לדורותיו.

בתוך כך, חוקרי הוראת המקרא בישראל לדורותיהם הרבו לסייע בהתווית דרכים וגישות תוך ניתוח השפעת המדיניות הקיימת על 'המצב בשטח'. (ראה: גויטיין 1956, ארנד 1969, נלייבוביץ' 1975, סכונפלד 1976, גרינברג 1984, נבון 1995, יונאי 1996, אמיתי 2002, אונגר, 2005, סתוי 2019, גאם-הכהן ופרוגל, 2021).

מחקרנו מבקש אפוא להוסיף נדבך בשיח המחקרי הקיים באמצעות ניתוח סטטיסטי של לימודי המקרא הממלכתיים על ציר זמן השוואתי דרך בחינת הרובד 'הזמני' - כמות השעות השבועיות במקצוע המקרא, והרובד הכמותי - כמות הפרקים הנלמדים במקצוע - תוך אפיון הממצאים על ציר זמן השוואתי.

בכך נבקש למלא חוסר הקיים מאז שנת 1996, עת הוזמן ד"ר יוסף יונאי על ידי משרד החינוך לתעד את תולדות תוכנית הלימודים הישראלית במקרא.

מאז, לא בוצע עיון השוואתי-סטטיסטי בקווי המדיניות הפדגוגית בישראל במקצוע המקרא.

במשך עשורים לא בוצע עיון השוואתי-סטטיסטי הבוחן על ציר זמן את התפתחות המדיניות הפדגוגית במקצוע המקרא.

מחקרנו יתמקד אם כן בניתוח תוכניות הלימודים של האגף הפדגוגי במשרד החינוך במטרה להעניק לקובעי המדיניות צוהר להבנת המגמות המרכזיות בתחום בעשורים החולפים.

לבסוף כחלק מדיון רחב יותר בחקר הוראת המקרא בישראל נמקם את הממצאים בהקשר השיח המחקרי הרווח בתחום, בתקווה לעורר דיון רציונלי ומבוסס ראיות על השאלות הנובעות מהדפוסים שהתגלו.

(1987) היא שניתן ללמדו באופן 'אותנטי' ו'רלוונטי' בעת ובעונה אחת, משום שהלימוד היהודי אינו רק אקדמי מעיקרו (רוזנק 1986).

הדברים בולטים ביתר שאת על רקע דבריו של אריה סימון (2002, סימון) כי מרכיב האמונה שיצר את ההפרדה בין דתיים לחילוניים, גרם למקרא לאבד מהקסם שהילך על הציבור החילוני בעבר, והוביל להידחקות ממרכז הזירה התרבותית בישראל: "הגאווה בגדולת המקרא הולכת ומתחלפת בניכור כלפיו, והשאיפה לבקיאות בכתובים מפנה את מקומה לבורות שאין מתביישים בה".

אם ברצונה לשקם את המעמד, התדמית וכוח המשיכה של המקרא, מערכת החינוך הממלכתית נדרשת אפוא לא רק להנגשת הטקסט המקראי לתלמיד החילוני והמסורתי, אלא גם להודאה בפני התרבות הישראלית המקוטבת ולמודת המחלוקות, שפלורליזם משמעו גם הכרה כי בין הדיכוטמיה של "הדתה טוטאלית" ממנה חששו מחברי המלצות ועדת שנהר או "תרבות נעלמת" שאת השכעוטיה סייעו להחיש, אנו עשויים להתעורר עם קפיאה על שמרים ובורות רב-דורית בלא שידוד מערכות משמעותי - אך ראשית, לממצאי המחקר.

באחרונה טענה ראש תחום המקרא במשרד החינוך לשעבר וכיום עמיתה במכון הרטמן, ד"ר רוני מגידוב, כי "נחלשו לימודי התנ"ך בבית-הספר היסודי ובחטיבות הביניים".

המפמ"רית לשעבר הוסיפה כי "לבוגרי בית-הספר היסודי וחטיבות הביניים אין התמצאות בסיסית בתנ"ך, והקשר שלהם אל ספר הספרים מתאפיין בבורות ובחוסר עניין".

קודמתה בתפקיד, פרופסור יאירה אמית טענה אף היא כי "בית הספר העברי לא הצליח לחבב את התנ"ך על תלמידיו ונכשל בהוראת המקרא, היהדות ובניית זהות הנוער... רק באמצעות שוט בחינות הבגרות עוד ניתן לשכנע את הנוער לעיין בו".

למול ה'בורות' וה'כשל בהוראת המקרא, היהדות ובניית זהות הנוער' יש לתהות האם האלטרנטיבה שהתוותה ב-1996 'ועדת שנהר', שחרתה על דגלה את ה-'יהדות כתרבות', שיפרה את המצב?

הביקורת של מגידוב ואמית עלתה על הכתב כעשור ויותר לאחר יישום מסקנות הוועדה שתבעה להפוך את "בית הספר הכללי למוקד לפיתוח אופציות לקיום תרבותי יהודי-ישראלי המשוחרר מתלות בסמכות ההלכה, והמקיים זיקה לתולדות ישראל ויצירתו ממגוון היבטים, תוך ביקורת וחינוך".

למעשה, מאז 'התוכנית להעמקת התודעה היהודית' של השר זלמן ארן מ-1960, לא נעשה ניסיון כה רחב לייצר שידוד במקצועות היהדות בחינוך הממלכתי.

ולמרות חילוקי דעות לגבי התוכנית של ארן (סכונפלד 1976), נראה כי קשה שלא להודות כי הניסיון המוצהר 'לתרבת' את המקצוע על בסיס 'ביקורת וחינוך', תוך ריקון ההקשר התיאולוגי המקורי, לא סייעו להאחיב את המקרא - או לכל הפחות לשפר את כמות/איכות הוראת המקצוע שב-2021 כבר עמד בסכנה קיומית.

לכל הפחות קשה לטעון כי המגמה הביקורתית העניקה כלים לתלמידי הדור הצעיר לייצר "קיום תרבותי יהודי-ישראלי", או להפוך את דור מורי המקרא העתידי בישראל לאורייני יותר.

בימים בהם חינוך בעל אופי מסורתי נאסר בחינוך הממלכתי, ותחליפים תרבותיים לא בולמים את התפרקות המעמד ורמת המקצוע - נראה כי הוראת המקרא במערכת החינוך הממלכתית ניצבת בצומת היסטורי בו עליה לתהות כיצד תוכל באמצעות שעה-שעתיים בשבוע (לכל היותר), ומבלי יכולת כמותית לייצר רוחב דידקטי ופדגוגי המאפשר זכירה ולמידה משמעותית ברצף השנים - לנסות ולהציע קדימה את המקצוע שעד שנות ה-70 היה גאוות החינוך העברית, בתרבות הנוער הישראלית דיומא?

בטרם ניגש לממצאים הסטטיסטיים, נראה כי מרוב תיאוריה, חברי 'ועדת שנהר' וממשיכיהם סברו כי לימודי המקרא בחינוך הממלכתי מזמנים עיסוק בערכים דמוקרטיים, הומניסטיים וליברלים שבאמצעותם ביקשו לעצב את דמות הבוגר... (סתוי 2019) אך שכחו כי ייחוד הוראת המקרא (רוזנק

המקרא בתקופת היישוב - קונצנזוס כמותי ואיכותי:

עם היווסדות בתי הספר העבריים בפלשתינה-ישראל בסוף המאה התשע-עשרה, מחנכים ומנהלים ציוניים העניקו תשומת לב רבה ללימוד התנ"ך כחלק מרכזי ממאמץ התחייה והתקומה, וייחסו ללימוד זה מטרות רבות ומגוונות: לשוניות, ספרותיות, ובעיקר חינוכיות וערכיות (עזריהו, 1946).

למעשה, משנות העשרים המוקדמות ועד שנות השלושים המאוחרות של המאה ה-20, תוכניות ההכשרה של חברות הנוער, כמו גם תוכניות הלימודים של חברת העובדים, הגימנסיות ובתי ההכשרה של החינוך החקלאי, הציבו את התנ"ך במרכז החינוך ההומניסטי-לשוני של תלמידיהם (אונוגר, 2005).

**ספר התנ"ך היה לאבן היסוד של החינוך ההומניסטי בתקופת היישוב העברי.
לתנ"ך הוקדשו יותר שעות מכל מקצוע אחר - מלבד אנגלית ומתמטיקה בכל שכבות הלימוד.**

שעות רבות הוקדשו ללימודו. לדוגמה: במערכת לימודים של כ-24 שעות שבועיות לתלמידי א' עד ו' ובמערכת של כ-32 שעות שבועיות לתלמידי ז' עד י"ב - במוצע כ-16.1 אחוז מסך שעות הלימוד הכלליות, שהן כ-33% מכלל שעות הלימוד במקצועות רבי-המלל הלא מדעיים, הוקדשו ישירות לתנ"ך, משנה, גמרא, מדרש, ואגדה (יונאי, 1996).

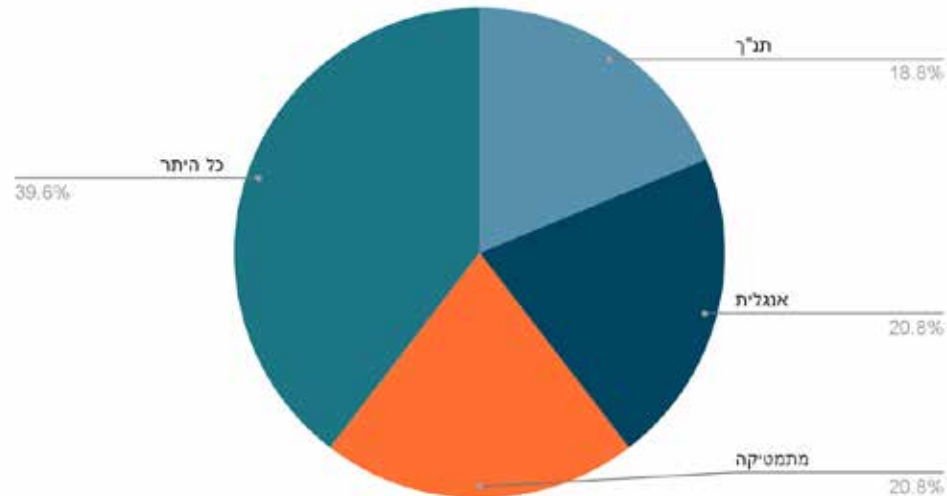
תלמידי בית הספר היסודי זכו ללא פחות משש שעות תנ"ך/אגדה שבועיות, בעוד תלמידי בתי הספר האמצעיים והגבוהים למדו בין 5 ל-6 שעות שבועיות במקצועות היהדות במוצע.

בין אם הגישה הפדגוגית נטתה לביקורתיות, כפי שהיתה בזרם החינוך הפועלי של הקיבוץ הארצי, מתוך מטרה להדגיש רבדים עיוניים ופילולוגיים תוך השמטת מצוות וחוקי האל; ובין אם נטתה לכיוון מסורתי-לאומי, כפי שהתבטאה באסכולת אחד-העם שהדגישה גם רבדים כלל-אנושיים במטרה לקשרם למקרא, מורשת, גיאוגרפיה, וללאום היהודי - הרי שלימוד המקרא במסגרות היישוביות היה לקונצנזוס חוצה מגזרים ולנחלת הכלל (אמית, 2002, שפירא 2006).

לא משנה היה זרם החינוך, או רמת הדגש על הדת, או השיטה הפדגוגית - מקומו המרכזי של התנ"ך היה משותף לקונצנזוס של כלל הזרמים החינוכיים ביישוב בלא יוצא מן הכלל. למקצוע יועד תפקיד של צינור ידע היסטורי, ספרותי ואינטלקטואלי והוראתו נתפסה כשליחות לאומית.

למקצוע יועד תפקיד של צינור ידע היסטורי, ספרותי ואינטלקטואלי יותר מכל מקצוע עיוני ורב-מלל אחר שנלמד בארץ ישראל המנדטורית. אדרבא, לפי חלוקת השעות שהוקצו לו בשנים 1937 - 1947, נדמה שמלבד מתמטיקה ואנגלית היה זה הנושא הנלמד ביותר בתוכנית הלימודים.

חלוקת מקצועות ראשית כיתות א'-ח' תרצ"ח

הוראת המקרא נתפסה בעיני הורים ומורים - בין אם נמנו על הזרמים הבורגניים-עירוניים, על ההתיישבות העובדת, או על זרם המזרחי - כשליחות לאומית מכוונת שהזמן והמקום גרמו.

כדברי ההיסטוריונית אניטה שפירא ב'התנ"ך והזהות הישראלית' (שפירא, 2006): "הציונות אימצה את התנ"ך אל לבה. כסיפור יצירתה של אומה. תולדות תפארתה בימי קדם בארצה, והיצירה הרוחנית הגדולה שיצרה בה והעניקה לעולם כולו".

במקום אחר שפירא כותבת:

"המקרא שימש כגשר זהותי בין היהודי הדתי והחילוני, ובין העבר וההווה... פרויקט בניית האומה על ידי התנועה הציונית נאחז במושגים התנ"כיים כדי לשרטט מערכה נוספת בדרמה ההיסטורית בת אלפי שנים שחוזרת על עצמה".

דברים דומים ביחסו לתנ"ך ולהוראתו כתב מורה-הרוח הגדול של הציונות העובדת ברל כצנלסון, בייחסו לתנ"ך את 'כתר מקור החיים הלאומי': "הפטריוטיזם שלנו צמח מתוך הספר. הוא דבק בפסוקים, כשמות היסטוריים. אהבנו מולדת מופשטת ואת האהבה הזו נטענו בתוכנו במשך הדורות ונשאנו ממקום למקום, הפטריוטיזם המופשט הזה היה לכוח דינמי עצום".

כנדבך מרכזי בתכנית הלימודים הכללית שימשה גם ספרות חז"ל - ותלמידים מכיתות ג' עד י"ב עסקו במדרש, אגדה, תלמוד, משנה, פוסקים, והלכות - חילונים ודתיים כאחד

חשיבות המקצוע התבטאה לא רק ברמה הכמותית, אלא גם במחלוקת עזה עליה נבקש עתה להתעכב בקצרה ושהזכרה בפרק 'ההקדמה' של מחקרנו.

מחלוקת לשם עם ושמיים

על אף הקונצנזוס בין 'חופשיים', 'מסורתיים' ו'דתיים' ביחס לחשיבותו החינוכית של המקרא - הרי שהמחלוקת בין ביקורתיים שהושפעו ממבקר המקרא הגרמני יוליוס וולהאוזן, לבין לאומיים-מסורתיים שהושפעו מאחד העם ותלמידיו - נותרה על כנה.

מחלוקת זו, אודותיה ההיסטוריוגרפיה הישראלית הרחיבה עד אין קץ, עתידה לעצב את רמת ואופי הבקורות של צעירי ישראל במקצועות היהדות למשך דורות (נבון, 2005).

ראשית, 'פולמוס הוראת המקרא' מתוארך לביקורו של אחד העם בבית הספר העברי ביפו בראשית ימי העלייה השנייה (1908).

כשהגיע לכיתת הלימוד, הסופר נחרד למשמע התכנים שהעביר את ילדי המקום ד"ר בן ציון מוסינזון הצעיר. תכנים שהתבססו על השמטת רבדים דתיים ומשפטיים מהמקרא, והעברת נבואה ושירה תנ"כית באופן ביקורתי בלבד.

אחד העם מיהר להזהיר את עסקני התנועה הציונית כי התנ"ך, בתור הכלי המרכזי לקירוב ילדי ישראל ללשון, תרבות והיסטוריה לאומית, נתון בסכנה.

תכניות הלימודים של הזרם החילוני והדתי כאחד בתקופת היישוב נטו לנראטיבי לאומי ומסורתי שהושפע מגישת אחד-העם ותלמידיו שהאדירה את המקרא ככלי הבסיסי לקיום הלאום בארצו. הביקורת המקראית, ברוח בן-ציון גרוסמן, כמו גם ההשוואות למיתולוגיה, והפרשנות המפרקת לא התקיימו אלא בקרב מספר מחנכים בודדים בקיבוצי השומר הצעיר.

הוא טען כי המקרא צריך לעורר בתלמיד היהודי את האלמנט האוניברסלי באישיותו, תוך הכרה רגשית, עיונית וספרותית של לאומיותו:

"בדרך זו [של לימוד המקרא] ייברא אותו קשר אורגני בין היחיד ואומתו, אשר הוא ואין זולתו מסוגל לתת לנו בעתיד אנשים יותר שלמים בטבעם, שבהם יתלכדו ה'אדם' וה'יהודי' ויהיו לעצם אחד ויחדל הניגוד הפנימי ביניהם" (אחד העם, עמ' תיא, 1908).

משעה שמרבית אנשי היישוב החילוניים צידדו בעמדת אחד העם, ובתי הספר העבריים ביצעו התאמות לאור חזונו, היו אלה ממשיכי דרכו חיים אריה זוטא ויוסף עזריהו שהדגישו את הצורך להורות מקרא כיצירה לאומית ופטריוטית כאלטרנטיבה לתפיסה הדתית אך בלא ביקורת 'עוקרת הרים' על

אין דבר המדגיש את חשיבות המקצוע בעיני בני התקופה כתוכנית הלימודים של שנת תרצ"ח בבתי הספר היישוביים, המדגימה את רוחב יריעת הלימוד המקראי אשר נתבע מהתלמידים.

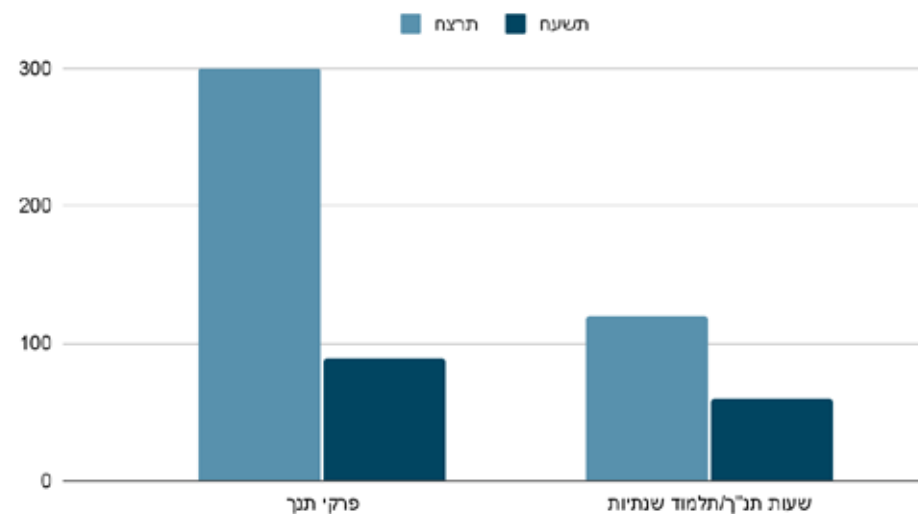
בחינוך התיכוני נלמדו כ-200 פרקי מקרא בכיתות י"א ו-י"ב במסגרת של כ-3 שעות תנ"ך שבועיות המצורפות ל-2-3 שעות תלמוד שבועיות, בעוד תלמידי היסודי למדו כ-4-5 שעות מקרא בשבוע, בנוסף לעוד כ-5.1 שעות במוצע של תלמוד, מדרש ואגדה (תוכנית הלימודים תרצ"ח, הספרייה הלאומית).

ערב הקמת המדינה במשך שלוש שנים (י-י"ב) תלמיד תיכון 'חילוני' עבר על כשליש מהתנ"ך - כמות שכיום לא ילמד במהלך 12 שנות לימודיו.

תלמידי הכיתות הנמוכות למדו במוצע כ-90 פרקי מקרא בשנה, כך שבין כיתה ב' לכיתה ו' 'חרשו' דרך חצי תנ"ך.

לשם הפרספקטיבה, לו במתכונת הלימודים הנוכחית (תוכנית תשע"ח - 2018) היה צורך לכסות כמות תנ"ך דומה לזו שנלמדה בכיתות י"א-י"ב בתרצ"ח (1937), היה זה לוקח כ-6.5 שנים לתלמיד תיכון בן זמננו להשלים את החומר. (תוכנית הלימודים תרצ"ח, הספרייה הלאומית, תוכנית לימודים מעודכנת תשע"ח).

שעות ופרקי תנ"ך/תלמוד לתלמידי החטיבה העליונה - תרצ"ח, תשע"ח

אכן, כפי שנראה בטבלה, בימי המדינה שבדרך למדו תלמידי החטיבה העליונה פי שלושה פרקים ממה שלומדים כיום.

הדת היהודית.

מוסינזון וממשיכיו נדחו ע"י אנשי היישוב, ועמדתם כי יש ללמד תנ"ך נטולי משפט, חוק ואלוהות, נדחתה אף היא (סכונפלד 1976). גם התביעה לנתק את הספרות התלמודית (שעדיין הייתה חובה בית ספרית) ולהחזיר בה נופך חילוני-ביקורתי, נדחתה.

לימים, כשביקש להבין את היחס הסנטימנטלי למקרא בשנות המדינה שבדרך, פרופסור אוריאל סימון מאוניברסיטת בר-אילן ציין את הנסיבות ההיסטוריות כזרז עיקרי לניצחון הגישה המסורתית-לאומית לתנ"ך:

"השיבה לארץ ציון ולירושלים - אל הקוממיות, העניקה נופך של תחייה לאומית ברוח ימי בית ראשון. היא, לצד השיבה לעבודת האדמה, לדיבור וליצירה העברית בשפתם של עמוס וישעיהו - קיבלה השראה כמו דתית מן המקרא אשר גילם בתוכו את כל משימות הדור ואת חזונו, בבחינת "חדש מינו כקדם" (סימון, 2002, עמוד 22-12).

גם פרופסור יאירה אמית הדגישה את האופי המשימתי שהיה ללימודי המקרא בימי הקוממיות מתוך הדגש הרב שניתן על החיבור בין הפסוקים ובין הטבע הארצישראלי:

"הזהות הישראלית המתבשלת ראתה במקרא רכיב משמעותי מרכזי... התפישה שיש להכיר את ספרות המקרא, לדעת את הנרטיב ההיסטורי שהוצב בפסוק, להזהות עם חלק מגיבורי הפסוק, ליישם ערכים העולים מתוכו, לצטט פסוקי מקרא, לקום ולהתהלך בארץ המקרא ולהכיר את שביליה, הייתה מכריעה". (אמית, 2011).

נאמנות העם לספר התבטאה גם באימוץ מפרשים קלאסיים כרש"י, רד"ק, רשב"ם ואבן עזרא, במטרה "להציג את האבות כגדולי העם" וגיבורי האומה לפני הילדים הצעירים, ולוודא שמעמדם לא יפגע; ולכשיגדלו, ניתן יהיה להציג את הכתוב ב'רוח הביקורת המתונה'" (זוטא, עמ' כב).

החיבור בין 'פלמ"ח ותנ"ך' נועד להיות כוח חינוכי בעל חיוניות רגשית ואף מיסטית שתעצב את דמותם של הילדים ותקרנם אל ספר הספרים (עזריהו, תש"ו, עמ' 12).

המגמות הלאומיות-פטריוטיות התבטאו גם בתוכנית הלימודים שנערכה בידי ש"ד גויטיין ושימשה את בני ובנות 'עליית הנוער' ערב הקמת המדינה (תש"ז).

לא אחת לימודי המקרא נעשו מתוך טקסיות ויראת כבוד שכללה קריאות חגיגיות, שירת פסוקים, מקהלה, חדרים מיוחדים ללימוד מקרא, חומרים אומנתיים, וטקסים מיוחדים.

גויטיין קרא "להשקיע מיטב המאמצים על מנת ליטול מהוראת התנ"ך אופי של לימוד סתם. יש לשוות לו עטרה של חגיגות וטכס מלא שמחה. הנוער צריך להרגיש שזאת היא זכייה גדולה מאד, כמעט

כזכייה זו של העלייה לארץ ישראל, שהוא יכול לתת מאונו ומזמנו לקריאה בתנ"ך, להמשכתו של חוט הזהב הנמשך והולך".

גויטיין, שלימד בחוג למקרא באוניברסיטה העברית, ביקש לפתח אצל התלמיד יחס בלתי-אמצעי למקרא ותבע כי קריאת התנ"ך תיעשה בקריאה יפה ואף במקהלה, בתוך "חדר לימוד נאה מבחינה אסתטית [אשר] יכיל חומר הסתכלות לימודי או אומנותי בקשר לתנ"ך".

תוכנית הלימודים שערך כללה מספר פרקים דומה לזו של תוכנית תרצ"ח - כ-200 פרקי מקרא - לקראת בחינת הגמר.

כמות הפרקים שנלמדה ב-8 החודשים שקדמו לבחינת הבגרות בתקופת היישוב, הינה שוות ערך לכמות הפרקים שילמדו היום ב-12 שנות לימוד - כולל הבגרות הסופית. בבחינות הבגרות של 20 השנים האחרונות נלמדים 25% מכמות הפרקים שנלמדו ע"י תלמיד בתקופת קום המדינה.

תוכניות הלימודים המנדטוריות תבעו אפוא מהתלמידים רכישת שליטה ואוריינות מקראית, המשולבת בחברה חלוצית ומעפילה שערך ההגשמה היה נר לרגליה, ושתבעה יחס רגשי ומעשי ברובד האישי וגם הלאומי לטקסט המקראי.

משרד החינוך החדש שבראשו יעמוד פרופסור בן ציון דינור עתיד להמשיך מגמה זו גם עם כניסת היישוב לעידן הממלכתי.

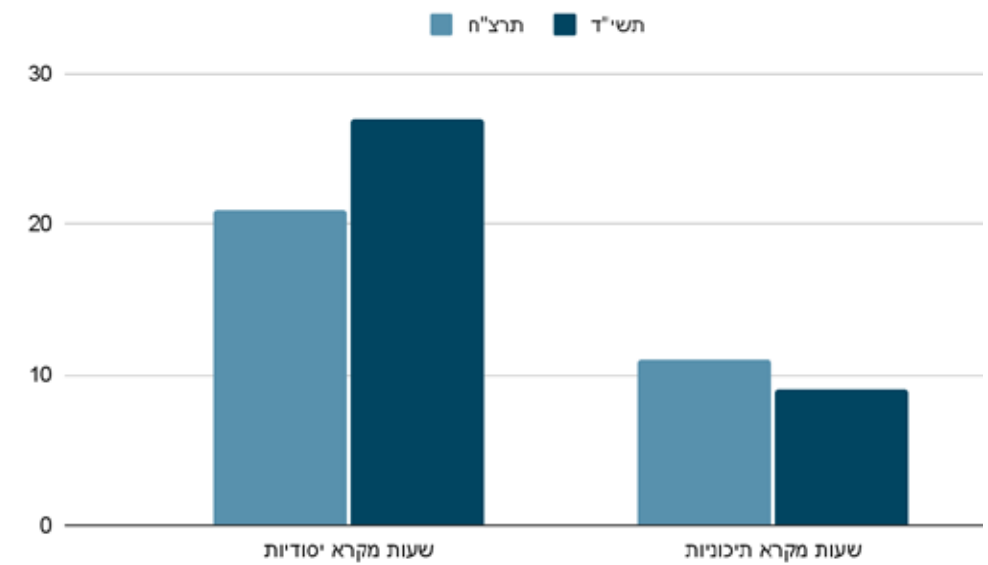
קודיפיקציה ראשונה – המשך ושינוי המגמות תשי"ד - תשט"ז 1954-1956

תוכנית הלימודים הממלכתית של תשי"ד (1954) בישרה על כניסתה של קהילת החינוך העברית ל"עידן הפרוטקציוניזם".

פרופסור בן ציון דינור וזלמן ארן יצרו תוכנית לימודים ממלכתית השמה דגש על האחדה חברתית-תרבותית, הקצאת משאבים דיפרנציאלית לשכבות החלשות, במיוחד לציבור ילדי העולים, ושימור ערכי המולדת והמסורת, כאשר המתח החלוצי של ימי המדינה שבדרך, נתון במגמת ירידה.

אך מקום המקרא כיסוד ההוראה העברית במקצועות רבי מלל, נשמר, כפי שעולה מן הטבלה דלהלן:

שעות מקרא יסודיות ותיכונות - תרצ"ח, תשי"ד

כפי שהבחינה אניטה שפירא, "המסגרות החינוכיות השונות שעוצבו ברוח התנועה הציונית באותן שנים [של ראשית קום המדינה], ראו בתנ"ך את הבסיס האידיאולוגי ואת ההוכחה ההיסטורית לקיומה של חברה יהודית יוצרת החיה על אדמתה". (שפירא 1992, עמוד 412, 1997, עמוד 221).

ריבוי החומרים שאפיין את תוכניות הלימודים בתקופה המנדטורית נשמר לאורך מסלול לימודיו של התלמיד הישראלי בן דור המדינה.

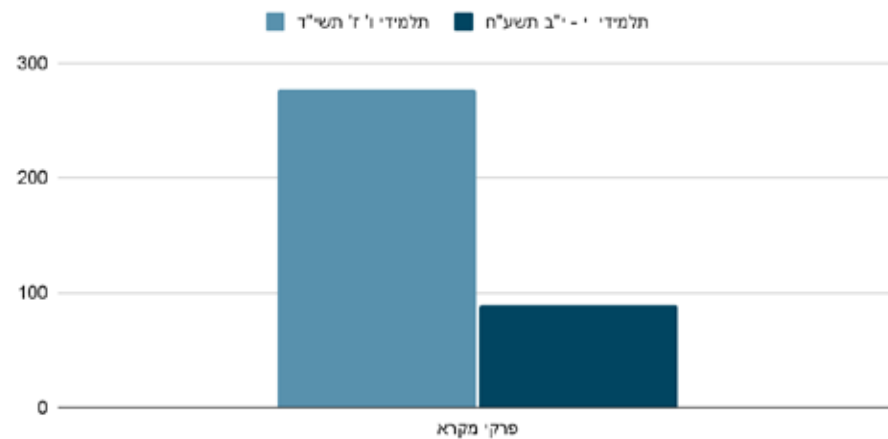
הכניסה לעידן הממלכתי לא שינתה את מעמד המקרא כבכיר המקצועות ההומניסטיים. תלמידי היסודי אמנם עברו מ-5.5 שעות מקרא ותלמוד בשבוע ל-4.5, ותלמידי התיכון עברו מ-4 ל-3, אך כמות החומרים נותרה זהה.

תלמידי כיתות א' עד ח' עברו מ-5-6 שעות לימודי יהדות שבועיים לכ-4-5, אך זכו ללא פחות מ-110 שעות לימוד מקרא שנתיות במוצע - רק מעט פחות מבתקופת היישוב.

תלמיד בית ספר חילוני בישראל משנת 1954 ועד שנת 1971 למד 90 פרקי מקרא במוצע בשנה במהלך כיתות ד' - ח'. 450% יותר מהנלמד מאז שנת 2003.

מבחינת כמות הפרקים, תלמידי כיתות ב' עד ח' למדו במוצע כ-90 פרקי מקרא בכל שנה - כמות ממוצעת בשנה אחת שהיום תלמיד בתיכון ילמד רק במהלך שלוש שנים יחדיו.

השוואה בין כמות פרקים של תלמידי כיתה ו'-ז' בתשי"ד, ותלמידי תיכון בתשע"ח

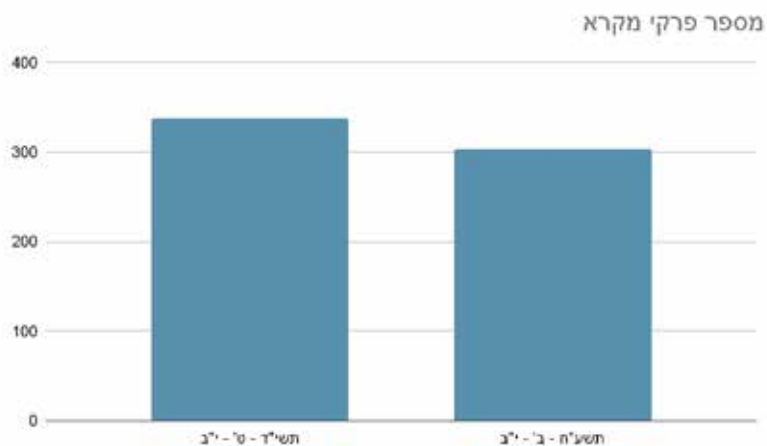
הלימודים הועברו במסגרת שעתית הכפולה בגודלה מזו של תלמיד תיכון ישראלי דיומא אם מוסיפים את מקצוע התורה שבעל-פה.

ובהקשר לתורה שבעל-פה, נזכיר כי גם תלמידי כיתות ד' עד ח' זכו ללימודי משניות, אגדה ותלמוד, כשעה-שעתיים בשבוע.

מחלק אינטגרלי וחינוכי בתכנית הלימודים הישראלית - התורה שבעל פה כמקצוע מובחן חוסלה למעשה עד שנות ה-90, מאז היא נלמד במתכונות מצומצמות וחלקיות או כמקצוע בחירה.

נחזור ללימודי המקרא, בתכנית תשי"ד, הספיקו תלמידי כיתות ט' עד י"ב ללמוד כ-36% מספר התנ"ך - סה"כ 338 פרקי מקרא. מדובר על יותר חומר מקראי מאשר תלמיד ממוצע בימינו ילמד במהלך 12 שנות לימודיו במערכת הממלכתית.

השוואה בין כמות פרקי המקרא של תלמידי ט-יב תשי"ד ותלמידי ב-יב תשע"ח

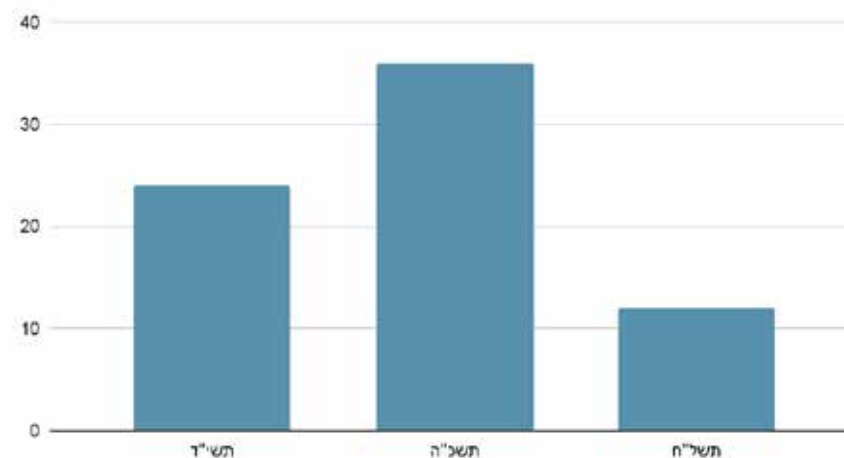
השינוי המשמעותי ביותר שאירע בתוכנית תשי"ד בהשוואה לתקופת היישוב נראה כאמור בכמות שעות הלימוד - כאשר תלמידי החטיבה העליונה למדו כאמור רק כ-3 שעות מקרא שבועיות בממוצע, קרי, עם קום המדינה כמות השעות צומצמה לתלמידי החטיבה העליונה ב-25% - אך כמות החומר עצמו נותרה זהה.

האנומליה בין כמות שעות הלימוד שצומצמה לבין כמות החומר שנותרה כשהייתה, הולידה ניצני 'משבר' בהוראת המקרא הישראלית וסימנים כי המקצוע "אינו מסב נחת בהוראה למורים. ושהתלמידים שמחים כאשר הם נפטרים ממנו", גראו. (אמית, 2011).

הותרת כמות הפרקים כשהיתה אך בתוך מסגרת שעות מצומצמת - יצרה לחץ ועייפות שהובילו 'להתפרקות' מעמד העל של המקרא ולמיאוס על רקע עידן הממלכתיות שתבע ישראליזת א-דתית, בעידן פוסט-משימתי.

מחנכים בולטים כד"ר אברהם ברתנא, מנהל גימנסיה רחביה, ביקרו את תוכנית הלימודים בטענה כי הילדים אדישים ומגיעים לידי שחיקה (יונאי, 1996, עמוד 123), ברתנא ומחנך השומר-הצעיר מאיר

תורה שבעל פה - כמות שיעורים שנתית ממוצעת לתלמידים

לימודי תושב"ע כללו דינים, תפילות, קבלת-שבת ופרקים מספר האגדה (תוכנית הלימודים תשי"ד, תשט"ז, תורה שבעל-פה).

למעשה, תלמידי כיתות ג' עד ח', למדו כ-270 סעיפי הלכה ועשרות פרקי משניות ממסכתות בבא-בתרא, בבא-מציעא, כמו גם הלכות מעשיות כביצוע בדיקת חמץ ומזזה, היכרות עם הסידור וברכות נטילת ידיים תוך הכרת מושגי יסוד כ'במה נקנית תורה', 'כיסא שלמה', 'חכמת בני ירושלים', 'בין אדם וחברו', 'גמילות חסדים', 'מחזור והגדה' ועוד.

בפועל, עבור תלמידי בית הספר היסודי, מקצועות היהדות היוו לכל הפחות כ-71% מכלל מערך הלימודים.

שוב, רק מקצועות המתמטיקה והאנגלית זכו לתשומת לב רבה יותר.

עד שנת 1971 רק מקצועות המתמטיקה והאנגלית זכו לתשומת לב הדומה לזו של מקצועות היהדות (מקרא, תושב"ע) מבחינת שעות הלימוד השבועיות

לימוד התורה שבעל-פה אמנם נעצר בכיתה ח', אך גם בכיתות ט' ו-י' נכללו חלק מהחומרים תחת הסטטוס 'חברה'.

כאן המקום לציין כי מקצוע התורה שבעל-פה עתיד לעבור דלדול וחיסול עד לשנות ה-90, ורק בעשור האחרון ביצע חזרה חלקית במסגרת חדשה.

זלמן ארן, שנות ה-60, והתוכנית להעמקת לימודי היהדות:

בלוך הציעו הפחתה בכמות החומרים.

בן ציון דינור מצידו ביקר כי:

"מלמדים אצלנו תנ"ך במידה לא מועטה, ואולם השפעתו יורדת. האהבה והחיבה אל ספר הספרים פוחתות עם עליית גיל הילד... אפשר לציין ירידה מסוימת בידיעת כתבי-הקודש, וירידה גדולה עוד יותר בהבנתם. צמצום מספר הפרקים שמלמדים בבית הספר לא הועיל להעמקת הידיעה ולעליית ההבנה. יש הרושם שנסתלקה השכינה מלימוד כתבי הקודש" (עמ' 98, 1958).

מפעל החינוך הישראלי עד לימיה של מלחמת ההתשה (1969) חולק ע"י שר החינוך לשעבר בספר 'דברים על מדיניות-חינוך וביצועה' ל-2 שלבים:

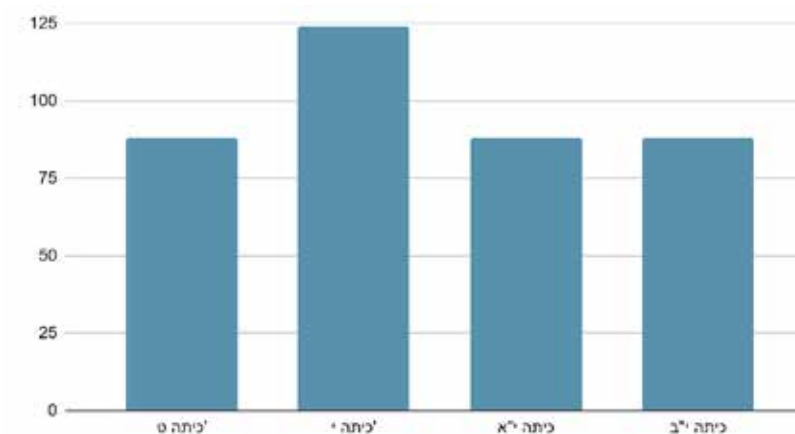
1. "זה שעד לתשכ"ב, שהוא השלב ההירואי... בסיומן הגידול העצום והמהיר של תלמידים מבני העולים... אז רמת החינוך היסודי סבלה מתנאי החיים הקשים".

2. התקופה שבין תשכ"ב (1962) ל-תשכ"ט (1969), המתאפיינת בבדיקת טיב המערכת על יסוד מחקרים, סקרים ודו"חות, תוך הגדלת תקציבים, הרכבת ועדות, בדיקת תוכניות לימודים, והבראה כללית.

בראשית העשור השני מטרת החינוך הממלכתי נותרה הנחלת והעברת המורשת היהודית מדור לדור, סוציאליזציה ישראלית והקניית ערכי היסוד ההומניסטים של החברה לכל שכבותיה תוך הדגשת הנושאים הלימודיים המתחייבים.

תוכניות הלימודים אופיינו באחידות והומוגניות, תוך התחשבות מסוימת בצרכים הדיפרנציאליים של האוכלוסייה הטרוגנית במהותה.

מספר פרקי הלימוד בתכנית תשי"ד לחטיבה תיכונית

הפולמוס אודות מצב הוראת המקרא לקראת סוף העשור הראשון לקיום המדינה התמקד בעניינים טכניים. יש שהלינו על שלימוד התורה מפסיק בכיתה ה', על שלימוד האגדה אינו שיטתי ומעמיק, על שהסידור אינו מוצא מקומו בבית הספר הממלכתי, ועל שחסרה מעטפת השוזרת את ההיסטוריה היהודית בת זמננו בשורשיה המקראיים.

בין 1937 ל-1971, בכיתה ט' ו-י' נלמדה כמות מקרא הקרובה מאוד (85%) לזו שתלמידי ישראלי ילמדו כיום ב-12 שנות לימודים.

על רקע הפולמוס המתעורר, וניצני המשבר הוכרזה 'התוכנית להעמקת התודעה היהודית' במשרד החינוך בניצוחו של שר החינוך זלמן ארן במטרה להתמודד עם מגמות שחיקה חברתית ותרבותית כלליות במדינה, שחדרו את עולם מקצועות היהדות ובתי הספר הממלכתיים (הידלברנדר, 2008).

מלבד הלחץ הכמותי במסגרת השעות המצומצמת, החל משנות ה-60 הברוקרטיזציה וההאחדה הפדגוגית החלו לשחוק את זוהר הוראת המקרא עם קץ עידן 'התנך והפלמ"ח' ופרימת המתח החלוצי בחברה הישראלית של ראשית שנות ה-60 (סתוי, 2021).

בתש"ך (1960), למדו תלמידי כיתה ב' כ-25 פרקים שנתיים במסגרת 5 שעות שבועיות של מקרא ותושב"ע, בכיתה ג' נלמדו כ-42 פרקים ובכיתה ד' כ-75 פרקי מקרא - דובר על ירידה מסוימת בכמות הלימודים בקרב הכיתות הרכות.

כיתות ה' עד ז' זכו ל-4 שעות מקרא שבועיות, כאשר כ-75 פרקי מקרא נלמדו בכיתה ה', כ-100 פרקים בכיתה ו', כ-120 פרקים בכיתה ז' וכ-135 פרקים בכיתה ח' - עדיין כמות חומרים רבה ביותר שנתורה ללא שינוי בחטיבה האמצעית.

לימודי התושב"ע שהחלו בכיתה ג' כללו את הכרת החומש והסידור, כשבכיתה ד' נלמדו מושגים כגון חילול שבת, ימים נוראים, כל נדרי, בעל תקיעה, לוי, כהן וישראל, ופרקי הווי וחגים מ'ספר אגדה'.

מושגים כגון חילול שבת, ימים נוראים, כל נדרי, בעל תקיעה, לוי, כהן וישראל, ופרקי הווי וחגים מ'ספר אגדה' כחלק מאג'נדת 'התודעה היהודית' של השר זלמן ארן שהוטמעה ב-1960 ושביקשה להעמיק

את הזהות היהודית בקרב כלל שכבות העם נלמדו, תוך תגבור לימודי יהדות, הלכה, מקרא, והיסטוריה יהודית.

בכיתה ז' וח' נלמדו מאות משניות, כולל מעשי חכמים, אגדה, לצד כ-100 סעיפי משניות ממסכתות בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, והלכות הסנהדרין.

אחת המגמות הבולטות במערך תוכניות הלימודים של ראשית העשור השני הייתה התגברות הלימודים במקצוע התושב"ע. הרקע - יישום קוריקולום מעמיק-שורש ביהדות שהוחדר בתש"ך והתבטא בהגברת כמות לימודי היהדות מ-1957 ועד שנת 1961. תוכנית הלימודים יושמה על רקע דאגה ביחס למידת ההתמצאות והעניין של בוגרי בתי הספר בנושאי יהדות. (סימון, 2002).

מושגים כ'שמונה עשרה', 'מוסף', 'שולחן ערוך', אמנם נלמדו ברמה התיאורטית אך הפכו זרים וחסרי פירוש מעשי מה שעורר את ארן להפוך את הכרת מושגי היסוד של היהדות לחלק אינטגרלי מתוכנית הלימודים הממלכתית המשולבת במקרא במסגרת 'התוכנית להעמקת התודעה היהודית' הנזכרת לעיל.

שר החינוך התייחס בהרחבה לרקע שהצריך את יצירת התוכנית מעל דוכן הכנסת:

"וישאל השואל: האם לא עשו בזה מורים ומחנכים בבית הספר הארץ-ישראלי, זה למעלה מחמישים שנה? והתשובה היא: כן עשו. אך מה שעשו עד עתה בתחום זה אינו מספיק עוד: נוכח התמורה שחלה בגולה ובארץ עקב מבול הדמים שגרף את יהודי אירופה; נוכח התמורה שחלה, בכל תחומי חיינו וקיומנו, עם קום המדינה; נוכח העובדה שחלק גדול וגדל של משפחות בארץ הינם יוצאי ארצות אשר במשך מאות שנים כמעט ולא הושפעו מהדינמיות של ההיסטוריה היהודית באותן התפוצות שקבעו את נתיבי הגורל היהודי. וישאל השואל: האם הנוער שלנו, כפי שנתחנך עד עתה בארץ, האם הכזיב? והתשובה היא: לא ולא!... אך אם הוא לא יהיה יותר טוב יהיה מצבנו יותר רע. והנוער שלנו יהיה יותר טוב אם נעמיק שורשיהם של הדורות הצעירים גם במולדת וגם בנבכי עברו של העם, מורשתו והווייתו".

ארן ענה בכך לאלמנטים 'חופשיים' שהרימו גבה נוכח תביעתו להעמיק לימודי יהדות, וגם לטוענים כי התוכנית מבקרת את מצב הנוער הישראלי.

ביחס לשם התוכנית, ביקש השר להדגיש כי התוכנית חורגת מהרובד הפדגוגי גרידא:

"כיוון שתודעה יהודית אינה מקצוע אלא משטר נפשי המבוסס על מיזוג של ידיעה, הכרה ותחושה, נקבע במפורש בחוזר משרד החינוך והתרבות, כי 'התוכנית תבוצע לא על ידי לימוד של מקצוע נוסף או שעת לימוד נוספת, כי אם על ידי לימוד וחינוך שלובים ואחוזים בעצם עבודת בית-הספר, בכל מסכת חייו על כל גילוייה, בחינוך ובהוראה, בתוכנית הלימודים ובפעולות שמחוץ לתוכנית הלימודים' (ארן, בכנסת, ט' סיוון, תשי"ט, 15,6,1958)."

ארן ביקש לראות בית ספר יהודי יותר בו תושב רלוונטיות המקרא באמצעות השבת היהדות המעשית והממשית כאשר לגבי הכמות חזר וקבע כי: "העמקת התודעה היהודית-ישראלית בקרב חניכי ביה"ס היסודי תחייב גם הרחבת חומר הלימודים". עוד הוסיף כי מטרה התכנית הינה גם "להעמיק שורשיו של הדור הצעיר במורשת ישראל, שיכיר אותה על גילוייה השונים... להגביר קרבה והבנה הדדית בין שכבות ועדות של העם ולסייע להתרקמותה של תרבות-עם המתהווה מקיבוץ גלויות".

לשם כך שאף למטרות הבאות:

א. שהדור הצעיר יהיה חדור אהבת המסורת הלאומית... מהתנ"ך והמולדת, מדברי הימים של העם, ממחשבת ישראל וממורשתו התרבותית.

לשם כך תבע להחדיר לתוך ההווי של בית הספר את האווירה החגיגית-לאומית האופפת את השבת והחגים, המועדים וימי הזיכרון.

לטענתו: "במנהגים... במבחר התפילות והפיוטים, מקופלים סמלים לאומיים שמשקפים בהם חוויות הטבע בא"י, זיכרונות מדברי הימים, אגדות העם, כיסופי גאולה לאומית וכלל אנושית, מוסר הפרט והחברה".

ב. שהדור הצעיר יכיר את ההווי היהודי-דתי וירחש אליו יחס של כבוד.

"באורח החיים ובהווי היהודי-דתי שנתגבשו בעם במשך הדורות והמקיימים גם בימינו על ידי חלקים ניכרים בתוכו, היה משום שמירה על העצמאות הרוחנית, עד כדי מסירת נפש, מול הסכנות שארבו לקיומו של העם. יש אפוא לגלות את האור הגנוז המצוי בחלק מהמנהגים שהיוו את אורח החיים הדתי ולהקנות את ידיעתו והבנתו לדור הצעיר" (בכנסת, 26.3.59).

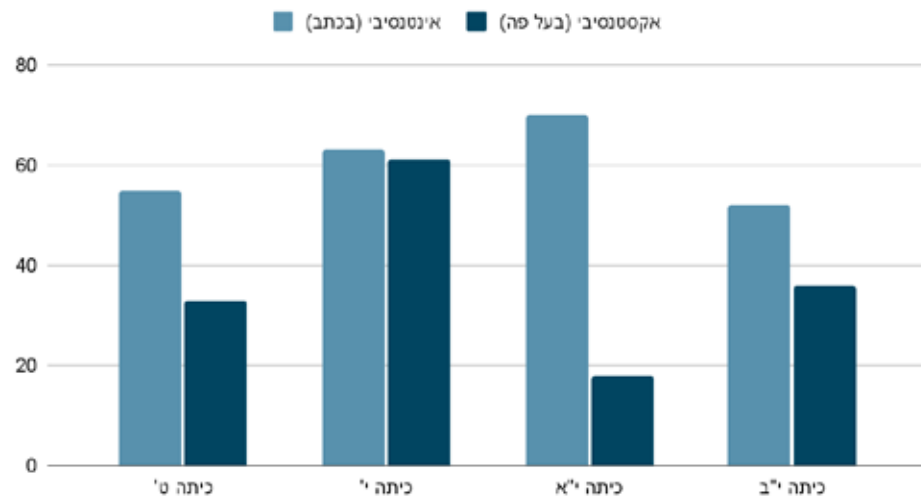
ארן תבע מהדור הצעיר את הכרת את ההווי היהודי-דתי ורחישת כבוד אליו בתקווה שיהיה חדור אהבת המסורת הלאומית. בלימודי ההיסטוריה הלאומית, והמקרא ראה מקשה אחת של המורשת היהודית כולה.

תוכנית תש"ך ביקשה אינטגרציה בין לימודי היהדות, תולדות התפוצות, ידיעת הארץ והמקרא, אך לא תבעה מהמורה לפסוע עם התנ"ך ככלי חווייתי, ונמנעה מליצור מטרות הניתנות למעקב. היא העמיקה את לימוד התושב"ע אך במסגרת לימודי התיכון לא שינתה רבות וכך, למעט תיקונים מזערניים בשלהי העשור השני, תוכנית תשי"ד נותרה על כנה, תוך שימור רוחה הלאומית.

ובתוך כך, למול מוסדות צבא, משפט ומדינה הפועלים על בסיס מכניקת חילון-ממלכתית, ומערכת שעות דוחקת, החל להיווצר לא רק פער בין התיאוריה הלאומית-מסורתית בלימוד המקרא לבין פרקטיקה הממלכתית-חילונית בתרבות הישראלית, אלא גם בין היום-יום הישראלי לבין ה'ירחמיאליות' המקראית שנמוגה לאחר בחינת הבגרות עצמה.

קושי 'התוכנית להעמקת התודעה היהודית' לגשר על פערים אלה בישראל 'המחלנת' של העשור

נמות הפרקים - תכנית הלימודים תשכ"ט

העברת חצי מהחומר שלא מתוך הספר היוותה תקדים שעתידי לאפשר קיצוץ חומרים משמעותי.

בתוך כך, הצהרת הכוונות של התוכנית להעמקת התודעה היהודית נותרה כשהייתה:

"להקנות לילדים את ערכי היסוד של היהדות כפי שבאו לידי ביטוי בצווים ובחוקים, במעשיהם הטובים של אבות האומה, נביאיה וגיבוריה וטובי העם האחרים, בדברי מנהיגי הרוחניים של העם ובחזון העתיד של האומה והעולם כולו בפי נביאי ישראל, ולנטוע בליבם של התלמידים שאיפה להגשים את הערכים האלה בחייהם".

יציאת ארן משרדו בשנת 1969 סימנה סוף עידן ואת עליית דור מורים חדש, יליד הארץ, שראה בהוראת המקרא מושא תיאורטי-הכרתי למרות שרבים ממנו גדלו על בסיס שיטת אחד העם. וכך, בטיטוט התוכנית של 1969, שעתידיה להפוך למוצר מוגמר ב-1971, המטרה כבר עמדה על "העמדת הידיעה הבלתי אמצעית של עולם התנ"ך וגילוייו בחיי התרבות, הדת והכלכלה, וביטוייהם במשפחה, בחברה ובמדינה". מטרת לימודי המקרא עברה טרנספורמציה - מהקנייה והפנמה, לידיעה והכרה.

עם יציאת ארן משרדו בשנת 1969, החומר החל להצטמצם ולהיחתך בעשרות אחוזים, כשבמקביל לפתע - לפחות חצי מכמות החומרים המצומצמת ממילא - הפכה לרשות תוך מעבר מ'הקנייה והפנמה' לידיעה והכרה. ערכי הלאום המורשת וההיסטוריה היהודית שהשתקפו במקרא פינו לפתע באופן רשמי מבחינת משרד החינוך את מקומם לאוניברסליות-הומניסטית בעלת נופך ביקורתי-השוואתי

השני, נוסף להפרדה שבין דת (מקרא) ולאום (היסטוריה) שהודגשה באמצעות שימור ההפרדה בין הדיסציפלינות הלימודיות, הפרדה - שהקשתה על יצירת שילוב המערכות הדרושה לעם שבאופיו, לטוב ולרע, שזורה בו הדת בלאום תרכו למצב.

אחד מבכירי חוקרי המקרא ש"ד גויטיין ראה את הקשיים המתפתחים וטען כי "כל עוד הדור הצעיר לא יחזור להשתמש בו כתורת חיים המדריכה את מצפון הלומד, ימשיך להיות התנ"ך זר ומנוכר לו" (שם).

בשנת 1965 על רקע התרופפות תפיסת ההאחדה בחינוך הממלכתי, ש"ד גויטיין שפסק כי הוראת התנ"ך היא הצלחתה העיקרית של מערכת החינוך הישראלית, ודווקא הוראת התורה שבעל-פה הינה כישלונה, כתב את הדברים הללו:

"רבות הגישות להוראת המקרא. לא ניתן לגבש ולקבוע גישה אחת ואחידה, מפני שהיא לא תענה על צרכי הקבוצות החברתיות השונות בישראל. המשותף לכל הגישות הוא שאיפה להשיב את הדור הצעיר בישראל אל היסוד התרבותי-חינוכי שבמקרא. כל אחת מהגישות שואפת להלימוד בן תקופתנו המודרנית יראה בתנ"ך את רכושו הרוחני של העם כולו" (גויטיין 1965, עמ' 285).

נראה כי בין דור המחנכים הוותיק ובין אנשי תנועת 'המזרחי' שתבעו 'תורת חיים', החלה נוצרת הסכמה רחבה מזו שהתקיימה בין דור חוקרים צעיר שהלך והחל לתפוס את קידמת הבמה - ובין קודמיו מכל הזרמים. דור צעיר זה שעתידי החל משנת תשל"א, לאחר הסתלקות זלמן ארן, לנווט את ספינת הוראת המקרא יבצע מהפכה באוריינטציה הכמותית והאיכותית של המקצוע גם כן.

"לאחר עזיבת ארן את משרד החינוך, דור חוקרים צעיר החל משנת 1971 להכתיב את דמות לימודי המקרא. תוך ניווט ספינת הוראת המקרא לצמצום איכותי וכמותי שנמותו לא ידע אף מקצוע בהיסטוריה הפדגוגית הישראלית כולה"

בתום 'נס' מלחמת ששת הימים, תלמידי י"ב בשנת 1968 המשיכו ללמוד למעלה מ-200 פרקי תנ"ך לקראת מבחן הבגרות שלהם, אע"פ שנבחנו רק על כ-100, רק שעתה פוצל החומר ל-2 קטגוריות - אינטנסיבי ואקסטנסיבי (החל משנת 1969).

המפנה הביקורתי בחינוך הממלכתי תוכניות תשל"א - תשמ"ה 1971 - 1985

תוכניות הלימודים ידגישו מעתה ידיעה ואוניברסליות תוך צמצום שעות לימודים וכמות פרקים.

טיוטת תוכנית תשכ"ט, שתהפוך למוצר מוגמר בתשל"א, תבעה עתה מהתלמידים להכיר את "אבות האומה, מנהיגיה, נביאיה וגיבוריה, ואת תולדות העם בארצו" עם דגש על חשיפה ל"עולם המקרא בגילוייו השונים במסגרת עמי המזרח הקדום", ואת הכרת "ערכי האדם והוויית האדם, כפי שבאו לידי ביטוי בספרות המקרא ואת משמעותם לחברה, לחיי היחיד, ולחיינו הוא" (מקרא בחטיבת הביניים, הצעה לתוכנית לימודים בבית הספר הממלכתי).

באופן סמלי או שלא, בתשל"א, החל המפנה האיכותי והכמותי בלימודי היהדות על רקע החלטה אדמיניסטרטיבית 'תמימה': מ-י' מנחם אב תשכ"ח (29.7.1968) על שינוי במבנה החינוך הישראלי.

בית הספר היסודי הפך לשש-שנתי, ובית הספר העל-יסודי חולק ל-2 מקטעים ובהם חטיבת ביניים תלת-שנתית ותיכון תלת-שנתי.

הארגון מחדש הצריך תוכנית לימודים חדשה וכך החלה העבודה על "תוכנית החינוך הממלכתית במקרא מגן הילדים ועד גמר בית הספר העל יסודי - תשל"א".

יו"ר הוועדה היה פרופסור שמריה טלמון, וחברי הוועדה היו ד"ר אריה לביא, שושנה פלוסר, משה אילן, זאב ויסמן, נחמה יהודה, אברהם ינון, מרדכי לוין, ד"ר נחמה ניר, זאב רבן ואסתר תשבי. לוועדה היו יועצים מן החוץ כפרופסור נחמה ליבוביץ' ופרופסור צבי אדר, והצוות התחלק לכ-3 תתי-ועדות גיליות:

גן עד כיתה א'

כיתות ב' עד ו'

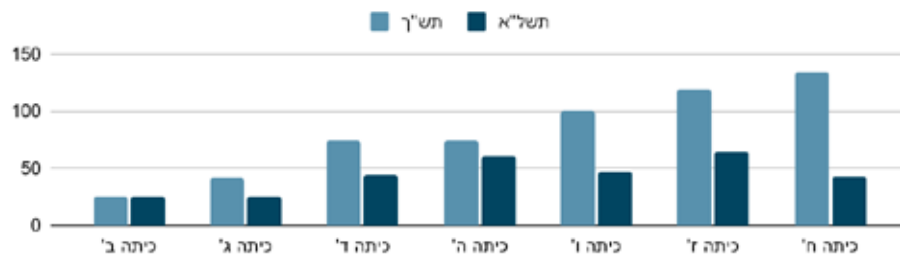
כיתות ז' עד י"ב

המקרא עצמו חולק לכ-4 סוגות - נבואה, חוק, שירה וחכמה, וההמלצות פורסמו כשנה וחצי לתוך כהונתו של יגאל אלון כשר החינוך בשיאה של מלחמת ההתשה.

כמות שעות היהדות בביה"ס היסודי צומצמה עתה בכ-30 אחוז חסרי תקדים, אך בכיתות ז' עד י"ב נותרה בלא שינוי.

כמות פרקי המקרא הנלמדים בבית הספר היסודי נחתכה בחצי בהשוואה לעשור קודם לכן.

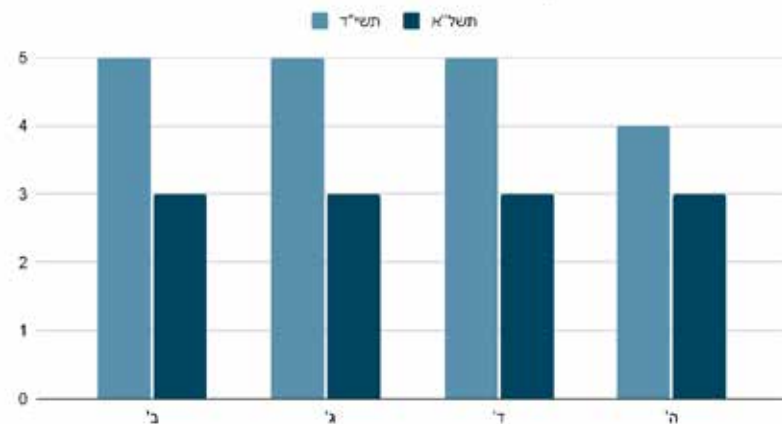
מספר פרקי לימוד תש"ך (1960) - תשל"א (1971)

בנוסחים ערוכים ומקוצרים. הדגש לכיתות הנמוכות (ב' עד ו') הושם על הרצף הסיפורי ההיסטורי, והממד הדתי-עממי נשמט.

גם כמות שעות לימוד המקרא צומצמה לראשונה לתלמידי החטיבה התחתונה, ועברה מ-4.33 בממוצע, ל-3.

ב'ה' מספר שעות מקרא שבועיות

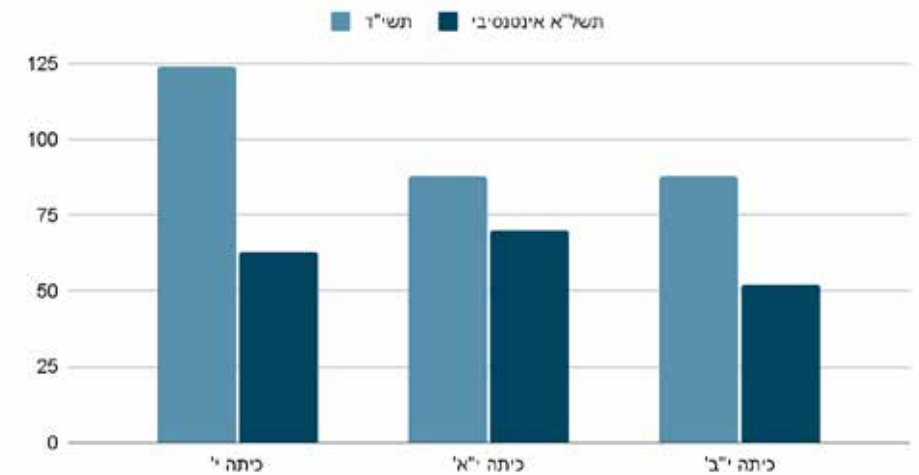

בשנת תשל"א, לראשונה בתולדות החינוך העברי בארץ ישראל בעת המודרנית, תלמידים ניגשו לבגרות עם חובת לימוד של פחות מ-100 פרקי תנ"ך. זאת בהשוואה למינימום ה-100 שהיה נהוג ושנלקח מתוך סך כולל של 200 פרקים שנלמדו. למעשה, מבחינת בגרות על קרוב לרבע מספר התנ"ך בקום המדינה, עבר התלמיד לבחינה על כ-8% ממנו כבר בשנות ה-70. מאז הנתון עתיד להצטמצם לכ-50 פרקים לבגרות - שהם כ-5.5% מספר התנ"ך.

מבחינת סך פרקי המקרא, בעוד שתוכנית תש"ד חייבה לימוד של למעלה מ-85% מהמקרא עצמו, קרי 800 פרקים ב-11 שנות לימוד, בתשל"א הכמות עמדה על 475 פרקים (לא כולל מספר נושאי צד לבגרות).

דרסטיות הצמצום הורגשה גם בחטיבה העליונה ע"י חלוקה בין חומר 'אינטנסיבי' ל'אקסטנסיבי' (המועבר בעל-פה) שנוצרה במטרה מוצהרת להקל על המורים, "למנוע גודש וחזרות וכדי להעמיק בנלמד" (תכנית הלימודים תשל"א, הספרייה הלאומית)

מספר פרקי המקרא תש"ד (1954) - תשל"א (1971) בתיכון

מחברי התוכנית הבחינו "בין לימוד בכיתה שהוא צמוד לטקסט עצמו, ובין סיפור המורה. סיפור המורה - כוונתו לאפשר לימוד יחידות גדולות יחסית, שאינן טעונות עיון אינטנסיבי, בזמן קצר לערך" (תשל"א).

התקדים בו כמות אדירה מהחומרים מועברת כחומר בעל-פה, סימנה מגמה שעתידה לחזור על עצמה גם בתוכנית הלימודים תשמ"ה.

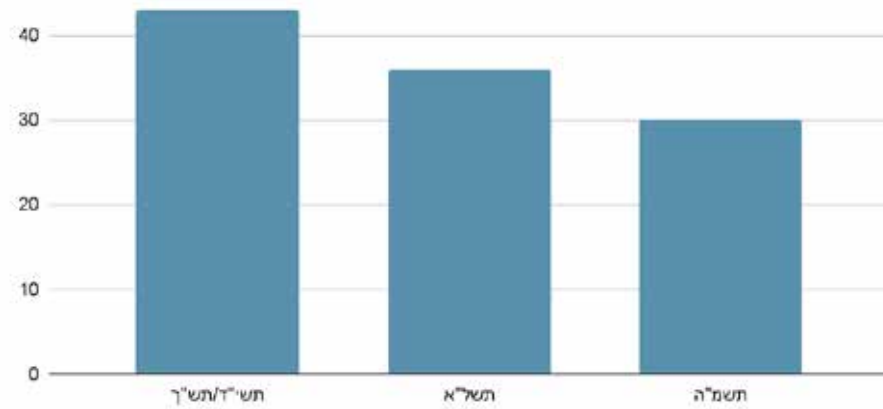
מבחינה תמטית, חומרים מקראיים שולבו לראשונה ב-1971 גם תחת 'קווים כללים בהיסטוריה של המזרח הקדום וארץ ישראל', לצד חומרים חוץ מקראיים שנלמדו בצמוד לספר מלכים ויהושע ו'יסודות בגיאוגרפיה ההיסטורית של תקופת המקרא'.

הלימוד בעל-פה מפי המורה, והלמידה ההשוואתית במסגרתה נדרשה השוואה בין גילויי העולם המקראי לאלה של עמי המזרח הקדום "כדי לעמוד על הצד השווה שביניהם, ועל המיוחד שבעם ישראל", הוכנסו אפוא לתוכנית הלימודים.

הצגת הכוונות השתנתה, ומעורבות וחוויה רגשית ואישית ביחס התלמידים למקרא - הוחלפו בהכרזות מחייבות על חשיבות המקרא לעבר ולהווה היהודי של הפרט בישראל.

התוכנית אף השמיטה גישה ישירה לטקסט המקראי לכיתות ב'-ג' והעניקה אופציה להנגשת הספר

שעות מקרא במערכת בוגר 12 שנות לימוד

כשנתיים וחצי לאחר הטמעת תוכנית תשל"א, בשוך קרבות מלחמת יום הכיפורים התעורר פולמוס חדש אודות מצב החינוך בישראל.

סיזהר תפס את כותרות היומונים כשגרר את האינטליגנציה והציבור בישראל לדיוני עומק על מהות וכיוון הזהות היהודית והחינוך הישראלי למול השבר.

בעקבות הפולמוס, ובשיתוף עם פרופסור אליעזר שביד, יצאה חוברת שעסקה בחינוך יהודי-הומניסטי וביקרה את דלדול הרמה בלימודי המקרא בבתי הספר הממלכתיים (שביד, 1974).

החוברת ביקשה לשוב לרוחו של ארן המנוח, ולשלב הכרת עומק יהודי, עם רגש ציוני לאומי.

שביד הציע נתיב יהודי-ביקורתי המושפע מזרם היהדות הקונסרבטיבית המוקדם בארה"ב באופי לימודי, תוך שמירה על תפיסה ליברלית וחופשית באופני הלימוד מתוך הקפדה על שימור הקשר שבין הדת כמושא לימודי ובין הלאום היהודי כצו גורל קיומי ברקע המבוכה שאחזה בציבור החילוני בישראל בעקבות המלחמה (שביד 1974).

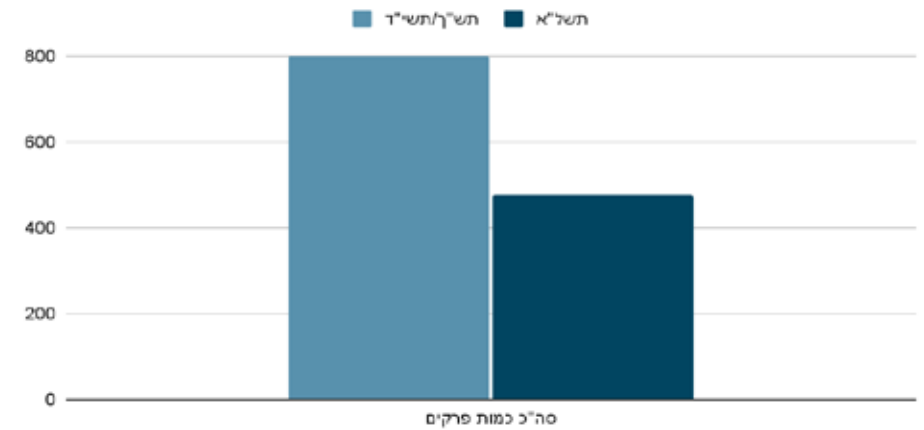
הוראות החוברת לא נקלטו במשרדי הממשלה.

במקביל, זווית ביקורתית עוד יותר ביחס למקצוע התנ"ך העניק מעריצו של יזהר, הסופר א"ב יהושע, לאחר המהפך ודווקא עם כניסתו של מנחם בגין למשרד ראש הממשלה כשהוצא מקצוע התושב"ע באופן זמני ממערכת הלימודים.

דווקא בזמן שהוא מצטמצם - יהושע ביקר את "ריבוי" הוראת התנ"ך בישראל וראה בה סכנה לאופי המדינה:

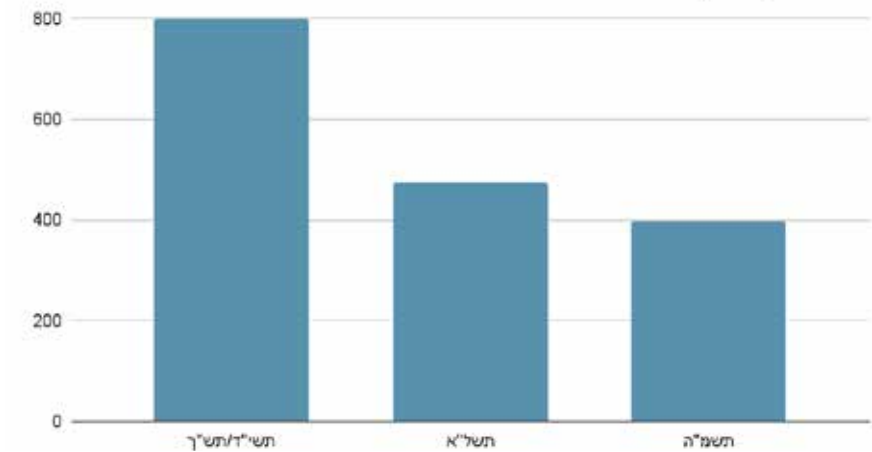
"פרקי התנ"ך מתחילה ועד הסוף נושמים בכל פסוקיהם את רעיון הבחירה, ההבדלה, הייחוד של העם

פרקי מקרא נלמדים כיתות ב'-ו"ב

כפי שנראה בתוכנית תשמ"ה, כמות זו תצומצם גם היא לאזור ה-400 פרקים (398).

כמות פרקי מקרא נלמדים כיתות ב'-ו"ב

מגמה זו עתידה להתבטא גם בכמות השיעורים השבועיים: ירידה מ-43 שיעורים שבועיים לתלמיד במהלך 12 שנות לימוד, לכדי 36 שיעורים, ושוב ל-30, כשרוב הצמצום מתרחש בחטיבת הלימוד התחתונה.

התוכנית הכירה במקרא כ"מכנה המשותף התרבותי לכל עם ישראל לדורותיו", אך זיקה רגשית-אישית באמצעות פרקטיקות מקשרות שהיו נהוגות עד ראשית העשור השלישי, לא הזכרו, והודגש בחלק המבואי של התוכנית הצורך להכיר את הכתוב, העם, אבותיו, מנהיגיו, נביאיו ותולדותיהם.

למעשה השורש ה.כ.ר, החליף ביטויים כהפנמה, הבנה ורגש, שאפיינו תוכניות קודמות.

הפרקטיקות המחייבות בלימודי התושב"ע שהיו נהוגות עד שנות ה-70? אלה נעלמו גם כן.

התוכנית של 5891 הכירה במקרא כ"מכנה המשותף התרבותי לכל עם ישראל לדורותיו", אך זיקה רגשית-אישית למקרא לא התקיימה עוד - השורש ה-כ-ר החליף ביטויים כהפנמה, הבנה, רגש, שאפיינו תוכניות קודמות - אפילו את זאת של 1971. עתה 'מגוון דעות' וגיאוגרפיה היסטורית הפכו לעליונים על זיקה לאומית ומסורת במסגרת שעות מקוצצת עוד יותר מזו המקוצצת של 1971

התלמיד נדרש להבין את מגוון הדעות וההשקפות במקרא ומקומן במורשת ישראל, כדי לטפח זיקה לתפיסות העולם, לדמויות ולערכים שבמקרא. ההנחה כי הכרת מגוון דעות תאפשר זיקה לא אומתה מחקרית, אך גם לו כן, התוכנית לא פירטה דרכים למימושה.

התלמיד גם נדרש להכיר את התרבות החומרית בזיקה לתרבויות המזרח הקדום ואת מקומה של ארץ ישראל בגיאוגרפיה ההיסטורית בדגש על סוגות ותכונות ספרותיות במקרא בתכנית תשמ"ה.

נדמה כי מימוש אקטיבי לרעיונותיו של ב"צ מוסינזון, ולא של אחד העם - הפך למציאות פדגוגית בישראל, רק שבמסגרת שעות שמוסינזון לא היה משלים עימה משעה שהתוכנית קיצצה את שעות המקרא השבועיות בתיכון לשתים.

חומרי הבגרות 'נמרחו' על פני ארבע שנים, עם ממוצע של כ-25 פרקים בשנה - כרבע מכמות הפרקים שנלמדה רק כ-15 שנים לפני.

היהודי. כל כמה שננסה למתק, לרכך, להלביש במחלצות 'החובה' רעיון זה, עדיין הוא בעיני רעיון מסוכן ביותר עבורנו. דווקא כיוון שליבנו בעצמנו במשך אלפי שנה רעיון זה והוא טמון בכדוריות הדם של הווייתנו הלאומית יש לדעתי לעשות כל מה שאפשר על מנת לנסות ולהקהות קצת את השפעתו. יותר ויותר אני חש בימים אלו ממש שנושא זה של הבחירה, ההבדלה, תחושת הייחודיות המוביל לסכסוך, עומד בתשתית יחסינו הלא נורמליים עם העולם". [7]

"התנ"ך, אם נאמר זאת במילים זהירות, לא עוזר לרעיון הנורמליזציה, הוא מעמיק אידיאולוגית את ההבדלים בינינו לבין העולם, הוא מקדש אותם. שילמנו במאה הזאת מחיר נורא ואיום עבור בדלותנו מן העולם. ישנם כוחות בעמים המבקשים כל הזמן לבודד ולהבדיל אותנו, או לנו אם כוחות מבפנים יסיעו להם במגמה זו" (א"ב יהושע בננס על הוראת התנ"ך 1979).

את תוכנית תשמ"ה כבר הגה אדם שדמה ליהושע בתבעו גם כן יחס מרוחק באופן מוצהר מהמקרא:

פרופסור יאיר זקוביץ' סבר כי תלמידים צריכים "להכיר בחשיבות המקרא כתשתית לספרות שהתפתחה בעקבותיו", במטרה "להכיר את השפעתו של המקרא על עיצוב הזהות היהודית והישראלית" (תוכנית תשמ"ה, הספרייה הלאומית) - זאת באופן פרדוקסלי מתוך תביעה להתרחק מן המקרא, כדי להתקרב אליו.

"ההתרחקות מן המקרא מאפשרת התקרבות, הבחנה באבני פסיפס המרכיבות את התמונה השלמה... גילוי הדמיון בין דרך חשיבתם ואופן פעולתם של היוצרים הקדמונים לאלה שלנו מקרב אותנו אל המקרא ומגשר על התהום הגדולה בינינו לבינם" (1999 זקוביץ'). לכן סבר כי אין לקרב את הכתובים אלא יש "לשאוף לא להזדהות עם המקרא" (1999 זקוביץ').

עלינו להכיר בעובדה שהתנ"ך לא נכתב בזמננו, וברוח הדור הנוכחי, ולכן אינו משרתנו במציאת תשובות קיומיות. החזרה אל מרכיבי התנ"ך, ע"פ ראש ועדת ההיגוי של תוכנית תשמ"ה, תובעת בגרות אובייקטיבית וצפייות נמוכות; שכן הקשר העמוק יתקיים רק מהתייחסות מרוחקת.

זקוביץ' 'הקצין' את ניצני הריחוק הרגשי שנמצא בתוכנית תשל"א.

המגמות 'האובייקטיביות' והריחוק של תכנית הלימודים תשל"א הוקצנו ב-1985 על ידי הוגה התכנית החדשה שטען כי התנ"ך אינו משרתנו במציאת תשובות קיומיות. ושהחזרה אל מרכיבי התנ"ך, תובעת בגרות אובייקטיבית וצפייות נמוכות; שכן הקשר העמוק יתקיים רק מהתייחסות מרוחקת.

לימים כתבה ד"ר מיכל אונגר: "אל לו לקורא, אומר זקוביץ', להתעלם מן הממד הדתי; אך יחד עם זאת הוא חייב להסיר את מעטה הקדושה הנפרש והכפוי עליו, למען יוכל לשלוח ידו ולגעת בתעודה האנושית. התורה דיברה בלשון בני אדם, ונכתבה למענם. הקורא הניצב נוכח יצירה זו יכול להתפעל מעומק הרגש וחכמת הרטוריקה... רק אם אין עליו את יראת הקדושה. ההכרה בממד האנושי תסייע לקורא לפתח ביקורת כלפי גיבורי המקרא... הקורא במסמך האנושי יבחין בחוסר האחדות, בריבוד, בשלבי התפתחותם וצמיחתם של רעיונות" (אונגר, 2005).

לבסוף, תוכנית תשמ"ה צמצמה באופן דרמטי את מכסת שעות המקרא במיוחד בחטיבה העליונה, כשבין כיתה ט' ל-י"ב נלמדו 113 פרקים בלבד (בעבר כמות שנלמדה לבדה בכיתה ח' בשנת 1965).

בכיתה ז' כמות החומרים ירדה מ-65 פרקים בתשל"א ל-34 בתשמ"ה, ובכיתה ט' הייתה ירידה בהתאמה - מ-74 ל-38, קיצוץ של קרוב לחצי בצמד הכיתות החשובות ביותר בחטיבה הבינונית - המקרא הפך שולי.

מפרספקטיבה השוואתית-היסטורית, אם בתוכנית הלימודים תשי"ד נלמדו כ-800 פרקי מקרא, כמות הפרקים ירדה בכ-55% וכמות השעות צומצמה גם היא בקרוב ל-50%.

כמות החומר בחטיבה העליונה צומצמה ב-66 אחוז - מ-300 פרקים בתשל"א לכ-100-75 בתשמ"ה - המקרא כאמור הפך שולי - עוד מקצוע, במקרה הטוב.

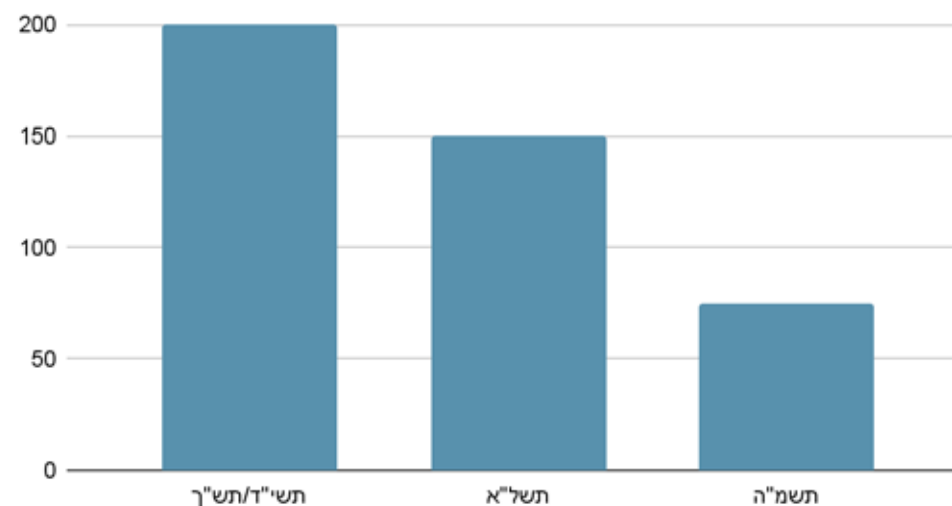
עבור תלמידי החטיבה האמצעית הודגשו היבטים ספרותיים-צורניים תוך בחינת מגוון האמונות, הדעות והרעיונות המופיעים במקרא, בדגש על 'הרצף הסיפורי וההיסטורי של המאורעות' - ההיבטים הלאומיים נדחקו גם כן.

ערב פרסום התוכנית, טען הפילוסוף יוסף בן שלמה כי קשה ללמד ספר דתי בבית ספר שאינו דתי, וכי הדבר מוביל להוראת תנ"ך בכל הקשר אפשרי רק לא בזה הדתי - שהוא בעיניו ההקשר המקורי (בן שלמה 1983).

בן שלמה תבע יחס אותנטי למקרא, וקרא ללמדו כפי שהוא מציג את עצמו, מתוך דגש על ההיסטוריוסופיה ולא על ההיסטוריוגרפיה, מתוך הקשר לרעיונות הגדולים שמייחדים אותו בתרבות אנוש - שכן רק כך יהווה גורם מלכד בין דתיים וחילונים וישמש כבסיס לרציפות בין התרבות היהודית הקלאסית לתרבות היהודית המודרנית.

עמדתו לא אומצה בתשמ"ה ואף לא בתשס"ג.

מספר פרקים לבחינת הבגרות

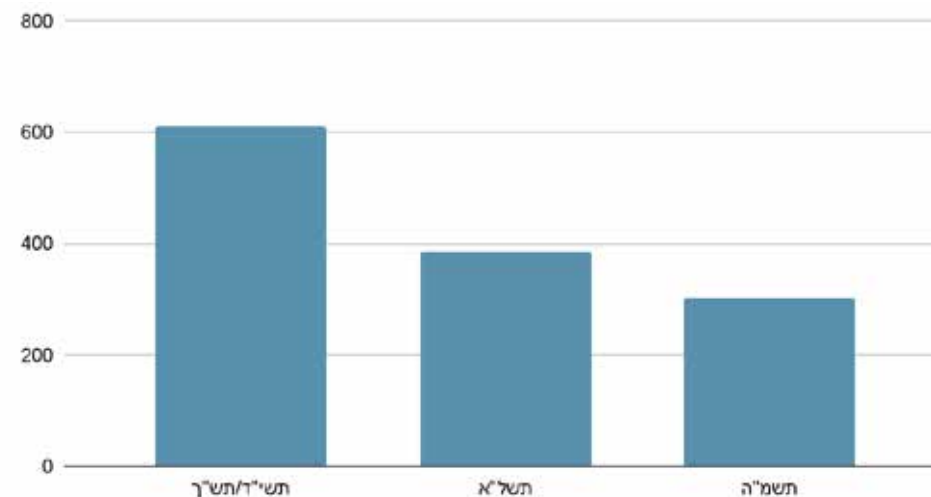

החלוקה לחומרים אינטנסיביים ואקסטנסיביים שכזכור נוצרה בתשל"א, נשמרה, ובחטיבה האמצעית החלקים האינטנסיביים נחתכו בחצי.

הטענה שנשמעה בתשל"א כי צמצום החומרים והחלוקה האינטנסיבית-אקסטנסיבית - הן צו השעה הנועד להעמיק את הלימוד, לא החזיקה במבחן הזמן שבישר כי החלוקה רק סיפקה תירוץ נאה לקיצוץ חד בכמות החומרים.

גם בכיתות הנמוכות קוצץ החומר - מכיתה ב' עד ט' למדו התלמידים כשלוש שעות שבועיות של מקרא בסך הכל, עם כ-300 פרקי תנ"ך. דובר היה בעשרות אחוזים פחות מאשר בתוכניות הקודמות.

פרקי מקרא כיתות ב'-ט'

דעיכה שיטתית ומכוונת – תוכניות תשס"ג ותשע"ח:

תוכנית הלימודים לשנת תשס"ג נוצרה במקביל לראשית האינתיפאדה השנייה, לאחר כישלון הסכמי אוסלו ותנועת השלום הישראלית ועלייתן של מפלגות ש"ס ושינוי - כאשר הסכיזם בציבוריות הישראלית בנושאי דת, תרבות, וטריטוריה, נתון בשיאו.

היה זה בשלב בו הציבור החילוני החליט 'לנטוש' את המאבק על החינוך המקראי בבתי הספר הממלכתיים, ואלה שכן ביקשו לימודי יהדות, עשו כן בתוך בתי ספר שכללו לימוד יהדות מוגבר.

יתר ההורים הניחו את התנ"ך שיקבלו ילדיהם לחסדי הוגי תוכנית הלימודים של תשס"ג.

ב'רציונל' התכנית כתבו המחברים כי הם רואים במקרא "חלק מן הלימודים ההומניסטיים מנחילי התרבות והערכים, המעניקים כלים לבניית השקפת עולם וזהות יהודית וישראלית" (משה"ח, 2003, עמ' 4, הספרייה הלאומית).

'החיבור' של ה'יהודית והישראלית', 'התרבות והערכים', 'השקפת העולם והזהות', הייתה לאלטרנטיבה עבור תוכן מחייב.

ב-2003, עם תכנית הלימודים החדשה, לאחר 3 תוכניות ממלכתיות שכל אחת קיצצה בתוכן הלימודים תוך מעבר לפסים ביקורתיים בתוכן שנוטר, נראה היה כי הציבור החילוני החליט לנטוש את 'המאבק על המקרא'. המקצוע שהיה פעם לגאונות החינוך הישראלי החילוני הפך מיתום בציבור שפעם התגאה בו לא כחות מזדה הדתי.

ב'רציונל', עוד הודגשו מילים כגון 'מגוון', וביטויים כ'ריבוי-דעות', לצד מילות-באזז שהפכו לירושת 'ועדת שנהר' כ'פלורליזם', 'אוניברסליות' ו'פתיחות' שהודיעו למורה ולקורא כי המקרא הפך באופן רשמי לכלי מתווך להגשמת פרשנות חילונית לאידאולוגיה הומניסטית.

בין שמונה מטרות העל שבקטגוריית 'הוראת המקצוע' בתכנית, רק בזו האחרונה הוזכרה הזהות היהודית של התלמיד בהקשר להכרת ההשפעה על התפתחות דתות מונותאיסטיות אחרות.

בשנת 1996 מסקנות 'ועדת שנהר' קבעו כי מעמד המקצועות ההומניסטיים ובהם לימודי היהדות, ירד בשל "תמורות חברתיות ופוליטיות ושינויי ערכים המקרינים על בית הספר".

הגורמים לתופעה כללו את דעיכת הלהט הצינוני, עליית היוקרה וכוח המשיכה של המדעים והטכנולוגיה, הגברת הקיטוב בין הציבור הדתי והחילוני ועוד.

הלה, לא זכו ליחס בתוכנית שביקשה במוצהר "לחתור ללימוד מקצועות היהדות באופן שידגיש את אופיים כמקצועות הומניסטיים, מנחילי תרבות וערכים, המעניקים כלים לבניית השקפת עולם".

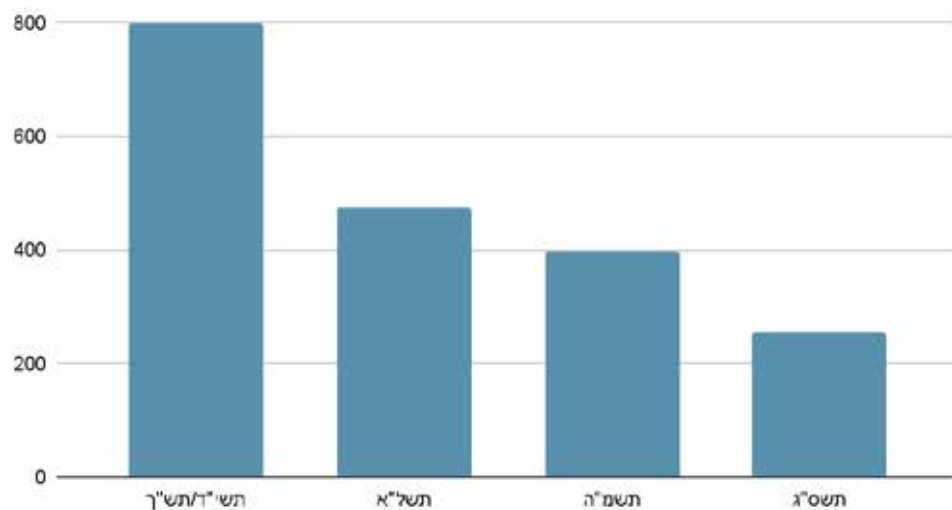
ועדת שנהר שהיתה אמורה לשקם את מצב לימודי היהדות שהתדרדרו קשות לא הצליחה לעצור את המגמה. תוכניות הלימודים של 2003 ו-2018 רק המשיכו את קיצוצי החומר על בסיס המתודה הביקורתית - 'הקונספציה' נותרה על כנה.

בתוך כך, נראה כי אם מעמד הלימודים ההומניסטיים והיהודיים התדרדר, כדברי חברי הוועדה, אזי הגיעה תוכנית תשס"ג והחליטה על דרדור נוסף, בקבעה תקדים במסגרתו כל תלמידי בית הספר הממלכתי - היסודי, החטיבתי, והתיכוני - ירדו לשתי שעות שבועיות של תנ"ך תוך העלמה מוחלטת של מקצוע התורה שבעל-פה (עד תשס"ח).

לצד צמצום השעות גם כמות הפרקים בבית הספר היסודי צומצמה בעשרות אחוזים.

בכיתות ב' עד י' נלמדו בסך הכל 255 פרקי מקרא, ב-460 שעות.

כמות פרקי מקרא כיתות ב'-י"ב

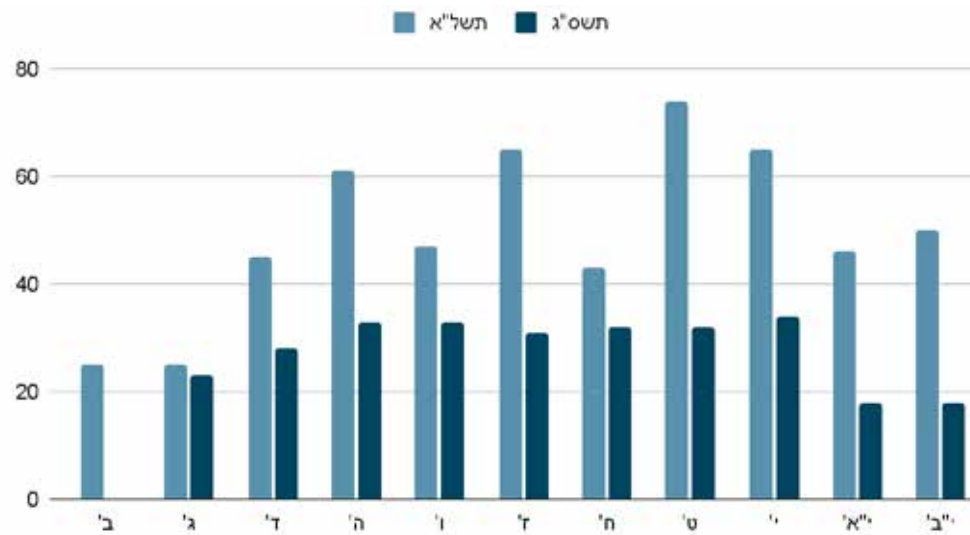

ב-2003 הושלם מעבר מ-800 פרקים ומעלה בתוכנית של 1954, לכ-500 בתוכנית של 1971, עד 400 ב-1985, ולאחר מכן עד 255 בתוכנית הנוכחית.

אם עורך תוכנית הלימודים היה מעוניין להנחיל "לימודים הומניסטיים מנחילי תרבות וערכים" כמצוין בתוכנית הלימודים ובדו"ח שנהר (1996), נשאלה השאלה - מדוע ביקש לחלץ זאת דווקא מתוך התנ"ך מסווג לצימצום?

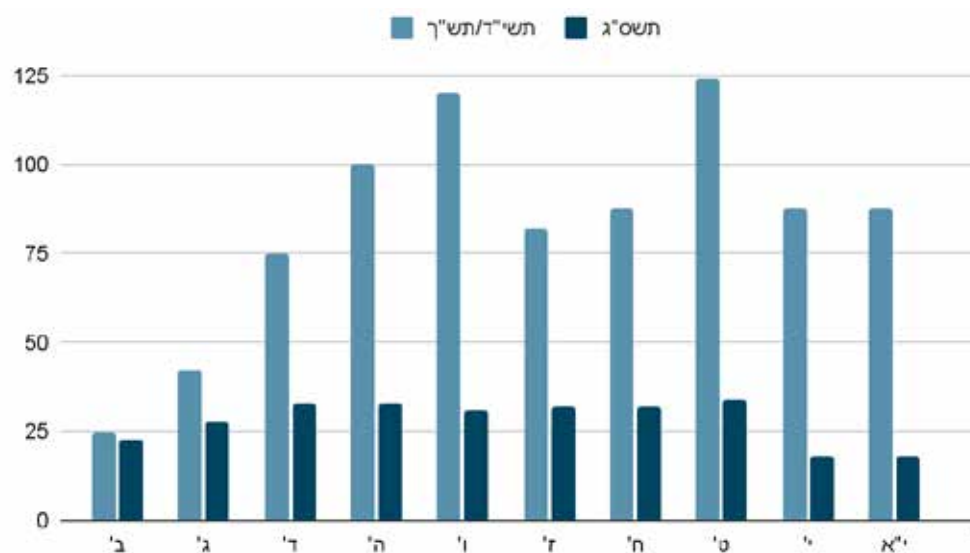
בתוך כך, בתוכנית הלימודים נכללו עתה גם 'מיתוסים בריאתיים' אחרים, שהפכו את התנ"ך למיתולוגיה בעלת אופי השוואתי. הוגי התוכנית לא ביקשו לגזור אימפרטיביים מוסריים או זהותיים

כמות פרקי מקרא ב'י"ב

ובהשוואה לתוכנית הלימודים הממלכתית הראשונה של תשי"ד/תש"ך, התמונה ברורה עוד יותר:

כמות פרקי מקרא ב'י"א

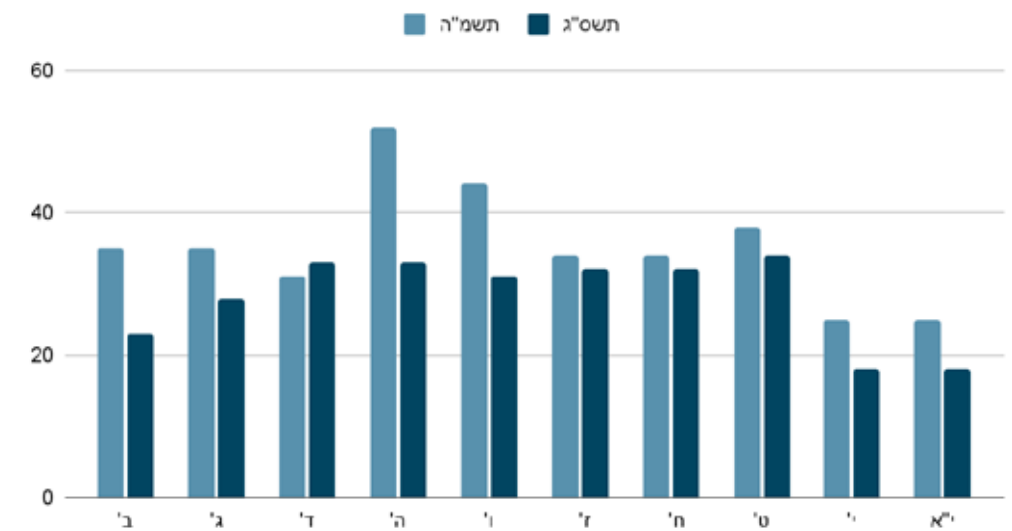
מהמקרא, או לגרום לתלמידים 'לאהבו' כפי שתבעה נחמה ליבוביץ' בעבר, קל וחומר שלא לייצר כלפיו יחס שונה מכל טקסט ספרותי או הומניסטי אחר.

דחיית כל אפשרות לרובד טרנצנדנטי או לאומי, וההחלטה לשוב למילות המפתח - תרבות, ספרות, היסטוריה, שנוסחו בצורת מקפי חיבור - בלא הקשר פדגוגי-מעשי, צרמה לאור העובדה שהוגת התוכנית עצמה, יאירה אמית, ביקשה "להרבות ידיעת מקרא" במאמר שכתבה שנה אחת בלבד לפני פרסום התוכנית ושביכה על הירידה במעמד המקצוע (אמית 2002) שעליה ניתן עתה הפיקוד.

בהשוואה לתשי"ד (1954), תוכנית תשס"ג (2003) צמצמה את מספר שיעורי המקרא - מ-43 בתשי"ד (1954) ועד לכ-22 בתשס"ג (2003), ובמילים אחרות, לחצי מכמות שעות המערכת השבועית שהיתה בקום המדינה עבור 12 הכיתות.

ובהשוואה לכמות בתשמ"ה גם כן צומצמה כמות הפרקים.

כמות פרקי מקרא שנתית

בתשס"ג נלמדו פחות מחצי מהפרקים שבתשל"א (1971).

קיצוץ הדרגתי רב-דורי במקצועות האנגלית או המתמטיקה דומה היה גורר פיגור קוגניטיבי משמעותי בקרב תלמידי ישראל. נותר רק לתהות אודות ההשפעה של חיסול מקצוע כתנ"ך על יכולות ניסוח, קריאה, והתבטאות התלמידים. אע"פ שיתכן והשפעה זו ניכרת כבר על הדור הקודם והנוכחי של תלמידי האוניברסיטאות.

בשנת 2018 תוכנית תשע"ח הושקה מתוך הצהרה מחייבת כי "ספר התנ"ך הוא היצירה המובהקת הקשורה להיווצרות העם היהודי בארץ ישראל, לשפה העברית ולערכים אנושיים רבים. בשל מעמדו זה, נלמד התנ"ך כתחום דעת מחייב במערכת החינוך הממלכתית במדינת ישראל".

התוכנית הודתה ב"שאיפה שהתלמיד יהיה מעוניין לבחון את ספר התנ"ך ולהעמיק בסיפוריו ומסריו, ואף ימצא שחלק מלבטיו מקבילים ללבטי הגיבורים בתנ"ך, ולדילמות הקשורות לחיי הפרט והחברה בישראל כיום".

שוב, כבתוכניות תשמ"ה ותשס"ג, אף כאן הקשר הפרסונלי-לאומי בין התלמיד למקרא פסק מהיות הוראת שעה, והפך לתקווה בעלמא כלפי טקסט בעל מעמד היסטורי וערכי הנתון לפרשנות סובייקטיבית.

יו"ר ועדת מקצוע התנ"ך לבתי הספר הממלכתיים הייתה הפעם פרופסור נילי ואזנה, שאף התראיינה מספר ימים לפני הגשת הטיוטה הסופית לאחד מערוצי הטלוויזיה וטענה כי

"אנחנו מנתקים עכשיו את הקשר בין ההיסטוריה של עם ישראל ובין התנ"ך... הראייה של התנ"ך כאיזשהו בסיס להיסטוריה של עם ישראל היא ראייה מאוד צרה ומאוד חד-ממדית".

ואכן, התוכנית החדשה הוסיפה נדבכים חדשים ושמה דגש על אמפתיה, אינטליגנציה רגשית, ניהול שיח ועוד.

בסך הכל נדרשו עתה התלמידים ללימוד 290 פרקים ב-11 שנות לימודים, שהם למעשה כמות החומרים שתלמידי חטיבת הביניים למדו בכיתות ו' עד ח' בשנת תשל"א.

בכך דמתה מבחינה כמותנית לקודמתה והעידה על נרמול מגמת הקיצוץ.

כביתר התוכניות שאחר תשל"א, הושם דגש על 'הכרה' ו'ידיעה' של התנ"ך כטקסט היסטורי-ספרותי, הנלמד בהקשר תרבותי על-פי מתודה השוואתית, כשמטרתו לספק רקע לקיום העם היהודי, בלי צורך להציע אפשרות להוליסטיקה בין טקסט לעמיות. התמצאות, זיהוי ותרגול, היו הפעלים החשובים בהוראת התוכנית.

ראוי להזכיר את איגרתו של מנכ"ל משרד החינוך שמואל אבואב שנשלחה למורים בפברואר 2019, בה טען כי התרחקות החברה הישראלית מהתנ"ך נבעה מכך ש"המתח החלוצי שכך, ועמו הצורך להיאחז בתנ"ך כדי להבין ולהצדיק את המהלך העצום של שיבת ציון". כיצד ביקשה התוכנית לשנות

תופעה זו? קשה לומר. אך ניכר כי תם ונשלם עידן הפולמוסים לגבי מתכונת הוראת המקרא, וכי עתה עמד הפולמוס על השאלה האם יש לקיימם.

בתוך כך, מידה מסוימת של 'החזרת עטרה ליושנה' הייתה בתביעה לחשוף את הלומדים בכיתה א' למבחר סיפורי מקרא כנהוג עד שנות ה-60.

כשנתיים וחצי לאחר יזימת התוכנית החדשה, בשנה ה-74 לעצמאותה של המדינה, הושמטה תוכנית הבגרות לתנ"ך עבור תלמידי החטיבה העליונה ונפסקו בחינות הגמר במקצוע.

נראה כי גם בן ציון מוסינזון וחסידיו הביקורתיים היו מתקשים לזהות מערכת חינוך ארץ ישראלית הנעדרת מליבתה את הנדבך המהותי לקיום הלאום היהודי בארץ ישראל או המצמצמת את כמותה במאות אחוזים.

בבואנו לסכם את תולדות הוראת המקרא מימי טרום הקמת המדינה ועד ימינו, נחלק את המחקר לשלוש תקופות:

תרצ"ח - תשכ"ח (1938 - 1968) עידן המורשת הלאומית וערכי היהדות הלאומית: זהו עידן בו דווקא על רקע קשיים אובייקטיביים בתחום הכלכלי והביטחוני, הופעלו לימודי התושב"ע במסגרות היישוביות והממלכתיות, כשרוח החינוך הינה מסורתית-לאומית ושעות לימודים מרובות מוקדשות למקצוע. בתקופה זו התנ"ך מהווה מרכז תרבותי משמעותי, כפי שהדבר מתבטא בפולמוסים הציבוריים שהתרחשו בתקופה זו, כותרות המשנה בעיתונים וההתייחסות הרחבה של מיטב האינטליגנציה הישראלית.

תשכ"ט - תשס"ג (1969 - 2003) עידן המפנה הביקורתי: בעידן זה, ובמיוחד עם יישום תוכנית הלימודים תשל"א, החלה הפחתה של כמות התכנים בתושב"ע ופרקי התנ"ך תוך צמצום כמות שעות ההוראה, זאת על רקע שינויים בניסוח מטרות תוכניות הלימודים שעברו מדגש רגשי-לאומי-מסורתי, לדגש אוניברסלי-השוואתי-ביקורתי.

תשס"ג - תשע"ח (2003 - 2018) עידן הרדיקליזציה הביקורתית: הפן הביקורתי מתקבע כשיטת לימוד התנ"ך המקובלת במנהל הפדגוגי במשרד החינוך.. במקביל הוקמה 'ועדת שנהר' שנכשלה בנסיון להרים את קרנם של מקצועות היהדות, שמצאו עצמם מקוצצים ביתר שאת על רקע היעלמות חשיבות

נקודת אור מסיימת הייתה השבת תחום התושב"ע כתחום רשות בחלק מבתי הספר, ביוזמת מכון הרטמן, וניסיונות להעניק לימודי מורשת/תרבות ישראל בכמה מבתי הספר, אם כי נראה שמדובר בהוראות שעה הנתונות לגחמת מנכ"לי משרד ושרים תורנים.

מעידן הפולמוסים הנלהבים, שעות המקצוע המרובות, והשליחות הלאומית (1937-1967), עבר המקרא לתקופת המפנה הביקורתי (1971-2003), בו דור צעיר של חוקרים ומנהלים פדגוגיים החלו בקיצוץ מאסיבי של שעות הלימוד וכמות הפרקים, במקביל למעבר מרגש-לאומי-מסורתי לדגש-אוניברסלי-השוואתי - תוך שהמקצוע הופך לארכאי ושולי בתכנית הלימודים הלאומית. לבסוף (2003-2019), התקבעו הקיצוץ הכמותי והתוכן הביקורתי כנורמה, על רקע כישלונה של ועדת שנהר ליישם מסקנות פרו-אקטיביות וברקע היעלמות המקרא מהשיא הציבורי עד לניסיון לחסל את המקצוע באופן רשמי מתכנית הברורה.

נשאלת השאלה, מדוע חלה הידרדרות מתמשכת זו?

לעניות דעתנו, קשה ליצור שינוי פדגוגי משמעותי בחברה הרואה במורשתה הלאומית כחלק מסכנת כפייה.

'הפחד מכפייה' כתירוץ, לצד היעדר הלאומיות המחייבת בציבור החילוני, הפכו את התנ"ך למוקצה, מיושן, וזניח.

כדברי שר החינוך ארן: "כיוון שתודעה יהודית אינה מקצוע אלא משטר נפשי המבוסס על מיזוג של ידיעה, הכרה ותחושה, נקבע במפורש בחוזר משרד החינוך והתרבות כי "התוכנית תבוצע לא על ידי לימוד של מקצוע נוסף או שעת לימוד נוספת, כי אם על ידי לימוד וחינוך שלובים ואחוזים בעצם עבודת בית-הספר, בכל מסכת חייו על כל גילוייה, בחינוך ובהוראה, בתוכנית הלימודים ובפעולות שמחוץ לתוכנית הלימודים" (דברי הכנסת, ט' סיוון, תשי"ט, 15,6,1958)."

דבריו כיום השוזרים לימוד מקרא באורח חיים בית-ספרי, יתפסו ככפייה דתית, אף שארן עצמו היה שר מטעם מפא"י.

אנשים כשר החינוך ארן שראו בתנ"ך חלק מ"משטר נפשי" היו נתפסים היום כ'כופים'.

למעשה, אנשי העלייה השנייה כבר נרדפו וברדיציסבקי לא נרתעו מדתיותו של התנ"ך, וראו בו כלי למהפכה לאומית, ובמתח שבין לאומיות ודתיות שאפיין את המחצית הראשונה של המאה ה-20, היו מוכנים להסתכן "בהדתה" בתמורה לזהות לאומית.

בעבר האינטליגנציה החילונית היתה נכונה "להסתכן" ב"כפייה" בתמורה לכינון הלאומיות העברית, אך משעה שהלאומיות נזנחה הדורות הבאים הפסיקו לראות בתנ"ך ככלי שרת למטרותיהם, והפכוהו לכלי ביקורתי בעזרת 'קריאות אוניברסליות-השוואתיות' שסייעו במיטוט הזהות שאבותיהם השצנשט בתנ"ך לבנות.

שאלת מעמד המקרא במדינתנו קשורה אפוא בעוצמת הזהות הלאומית - ומרגע שהגישה הלאומית בהוראה הומרה בגישה ביקורתית (משנות ה-70), אזי הוראת התנ"ך במערכת החינוך - החלה בנסיגה כמותית קיצונית. כניסת הגישה ההומניסטית-הספרותית התרחשה במהלך שנות ה-80 במקביל ליצירתה של תרבות פוליטית רחבה, פוסט-חלוצית, המכוננת את זהותה לא אחת - על בסיס סלידה מהיסודות הלאומיים המכוננים - כולל, התנ"ך.

תרבות רחבה זו, איפשרה את התגברות הסלידה מהמקצוע, על רקע חשיפה מועטה לתוכניות המדוללות במקרא שהוגשו לתלמיד.

כך, נוצר מעגל של בורות פדגוגית הנחה על בסיס חשדנות תרבותית רחב בחברה הישראלית החילונית (החל משנות ה-90) לייסוד הספרות-רוחני המכונן את הציגונות.

המעבר מגישה הומניסטית-ספרותית וביקורתית על רקע צמצום שעות הלימוד העמיק את הניכור, שעורר סלידה בשל 'הזרות' שנוצרה ביחס לתנ"ך, לאחר הניכור והסליד, שהתחזקה באמצעות זרמים תרבותיים שוללי-מסורת, כבר נוצרה בורות שיטתית שהוצדקה על רקע מאבקי תרבותי רחב עם

ראשונים לסבול ממצב זה היו ילדי ישראל שהמערכות החינוכיות גרעו מהם את התשתית הציונית-ערכית של מורשתם באמצעות דלדול וצמצום מכוון של גישלתם לחומרים מקראיים.

מגמת הדלדול לא פסקה במהלך שנות ה-80 וה-90, ובעשורים הראשונים של המאה ה-21 הוראת התנ"ך המדולדלת הפכה לדבר שבשגרה, עד שבפועל בשנת תשפ"א הוסר המקצוע כליל מבחינות הבגרות.

אותה מסורת יהודית למדנית שהייתה חשובה כל כך להוגי התוכניות המקוריות, שהרבו להשתמש בתשמישי קדושה ודיברו על "הפנמת המסורת היהודית", הפכה בקרב הוגי התוכניות החדשות להזדמנות לשיח בעלמא על תרבות, הכרה, גיוון, וריבוי-דעות פוסט-לאומי.

גם היעלמות דמות מניעת תהליכים בקנה המידה של ארן הייתה זרז מהותי להתדרדרות המקצוע למול הטבע הבריקורטי והמסורבל של מערכת החינוך הזקוקה מדי פעם לשר בעל אומץ וחזון חינוכי.

אין ספק שדמות מנהיג המסוגל להניע תהליכי עומק בהוראה הממלכתית, חסרה מאז במקצועות היהדות.

ניתן לסיים בהומור.

לאחרונה התפרסמו מעל כמה מוכבדת צמד מאמרים שטענו כי תוכנית הלימודים במקרא יוצרת כפייה דתית. אחד, (סתוי 2019), בחן את אופן הוראת המקרא על בסיס ניתוח מספר תוכניות לימודים בכלים מושגיים ולא סטטיסטיים, והגיע למסקנה כי דמות הבוגר הרצוי במערכת החינוך הממלכתית - היא זו של אדם 'אמוני-דתי'.

מורן גאם הכהן ושי פרוגל (2021) הגיעו למסקנה דומה.

שני המחקרים האלה הלינו על השקפת עולם אמונית-לאומית שחדרה לתוכניות הלימודים.

כדי שלא להלאות את הקורא במתודולוגיה חסרת יסוד אמפירי, לנו נותר רק לתהות - כיצד מערכת שקיצצה את כמות לימודיה ותכניה ב-400% בתוך שני דורות, בה למורים אין הכשרת עומק, או זמן לעמול על מושא הוראתם, תייצר הדתה כשאפילו את הגשמות המלצות 'ועדת שנהר' כשלה ליישם?

אפילוג

כישלון ועדת שנהר וההדרדרות הכמותית במעמד הוראת המקרא מעוררים תהיה - האם רק הוראה תרבותית - ביקורתית היא דרך הלימוד האפשרית במערכת החינוך הממלכתית? האם יש רק שתי גישות בלבד ללימוד המקרא? הגישה הדתית אמונית הנלמדת בחינוך הממלכתי דתי או הגישה התרבותית ביקורתית הנלמדת בחינוך הממלכתי? האם אין אפשרות לייצר גישה מרובדת ללימוד התנ"ך שתתאים גם לחינוך הממלכתי שלא רוצה שתלמידיו ילמדו את המקרא בצורה האמונית דתית?

הניתן לתבוע ממערכת ההוראה הממלכתית לדרוש ממורים רובד שהינו לכל הפחות לאומי-ערכי מובחן, בנאום לספר הספרים הלאומי או לפחות לניסיון לשקם את מעמדו השפל של המקצוע?

פיתרון לשאלות אלו תלוי לא מעט במכונתו של מערך החינוך הממלכתי לפעול גם במסגרת פרדיגמה אחרת.

הוראה דתית (ממ"ד) מחד, למול הוראה תרבותית-ביקורתית (ממלכתית) מאידך אינם חלק ממשחק סכום אפס.

על מערכת החינוך הממלכתית להשתחרר מהתפיסה הדיכוטומית הקיימת כיום בחוגי הוראה ומחקר בין יהדות "כדת" ויהדות "כתרבות" ולגשת למקצוע באמצעות הוראה מרובדת:

אימוץ קריאת שלמה בן יוסף לראות במקרא כמושא לרעיונות גדולים מסוגל לקשר בין היסטוריה, דת, תרבות, מסורת, ולאומיות ובין ספר הספרים.

הרובד הדתי בהוראת המקרא חיוני לתלמיד הישראלי המודרני לא פחות משהרובד הדתי בהכרזת העצמאות האמריקאית חיוני למשפטן הליברלי-המודרני - אלו ואלו נצרכים להמשכת נרטיב הקשור למסורת שנושאים הדורות הבאים.

כאן, המקום לציין את מחקרה של מיכל אונגר, **הטוענת לארבע גישות בהוראת המקרא הישראלית:**

הגישה המדעית - הוראה את תפקידו הבלעדי של המקרא בגילוי האמת בדרכים אובייקטיביות רציונליות.

הגישה הלאומית - השואפת לעצב אדם בעל זהות לאומית ללא זיקה לדת תוך הוצאת האל מקודקודי המשולש - ארץ-ישראל, עם-ישראל, תורת-ישראל.

הגישה ההומניסטית - התובעת את הבנת רוח האדם באמצעות התנ"ך שנתפס על ידה כיצירה ספרותית גרידא.

ולבסוף הגישה הדתית - המבוססת על האמונה ב'תורה מן השמים', כלומר: "התורה היא יצירה אלוקית, שהנביא מקבל אותה כהווייתה מידי ה'" (ברויאר, תשנ"ט, עמ' 121).

אם נתאר זאת באופן פילוסופי, הגישה המדעית הופכת את המקרא לשיעור בפילולוגיה

ותיאולוגיה עתיקה. הגישה הלאומית כופרת א-פריריות באקסיומות הטרינסצנדנטליות שתובע המקרא.

הגישה ההומניסטית או התרבותית הופכת את המקרא לכלי ביד הרקע התרבותי והאידיאולוגי של יוצר תוכנית הלימודים או המורה, תוך כפירה א-פריריות באפשרות של השגחה ומקור אלוהי.

נראה כי האתגר האמיתי כיום, הוא לייצר אפיקי לימוד מקבילים, צורות לימוד מרובדות שבהן אפשר ללמד את הטקסט באופן מגוון, החושף את התלמיד לדרכי גישה שונות למקרא תוך התאמתן לצרכי חוק החינוך הממלכתי התובע סינתזה רב-גישתית ולא קיבעון.

כאן חשוב להביא את תביעתו של שלמה בן יוסף לראות בטקסט המקראי כמושא תיאוסופי לרעיונות גדולים לא במובן הדתי אמוני, אלא במובן הערכי, לאומי, היסטורי המאפשר לימוד מקרא באופן רב-ממדי ורב זוויתי, כזה שלא ניתן לתלמידי ישראל בלימוד המקרא בחמשת העשורים החולפים.

נראה שצריך להכשיר מורים הרואים במקרא שליחות שאינה רק תחומה לפרשנויות משתנות למילה הכה-מעורפלת 'תרבות', אלא הינה גם חלק מצו ערכי-קהילתי-לאומי, שיתכן כי בידו לאפשר להספיג את המקרא בתלמידים, ולהשיב את עטרת המקצוע ליושנה.

יש הכרח לתבוע ממערכת ההוראה הממלכתית לדרוש מן המורים רובד שהינו לכל הפחות לאומי-ערכי מובחן, בבואם לספר הספרים הלאומי בניסיון לשקם את מעמדו השפל של המקצוע.

נראה שוועדת שנהר שהכפיפה את המסורת הערכית-לאומית ל'תרבות', וביקשה לראות את המקרא למטרות פוסט-לאומיות, נכשלה לחלוטין, והובילה לבורות והיעדר יכולת לתלמידי ישראל להתמודד עם הטקסטים המכוננים של המסורת הישראלית.

המשך הקבעון כלפי רבדים 'תרבותיים' בלבד, וכפיפת המסורת ל'תרבות' כמיטב מורשת 'ועדת שנהר' ומסקנותיה המעורפלות, מייצרת תרגיל תיאורטי שפירותיו החינוכיים דלים שכן בניסיון לראות את המקרא כהבניה אנתרופוצנטרית ולהשתמש בתיאולוגיה למטרות פוסט-לאומיות נוצרו עד עתה רק בורות ואי-אוריינות.

ה"תרבותיות" בהיקשר לימודי היהדות הממלכתיים שהבטיחה פתיחות ויצירת אפיקים חדשים, גזרה אפוא דוגמתיות, ב"כפירתה" לדבר, לדון, ולשיח אודות הנשגבות האפשריות, בסירובה להכיל תוצרים מיתיים או אלוהיים כשלעצמם מבעד למטרות בירוקרטים חינוכיים המבלבלים בין "תרבות" כהוראת השעה, ומסורת כהוראת הדורות והטקסט.

האם מלבד זרות, בורות רב-דורית, ועוינות כלפי המורשת-העצמית של העם היהודי, ורבדים דתיים בחברה הישראלית, ישנם עוד הישגים של פרויקט השחרור התרבותי של ועדת שנהר? כן צמצום השעות הקיצוני בתולדות איזשהו מקצועי בהיסטוריה הפדגוגית בישראל.

ונסיים בשאלה, האם לא נכון לייצר שיטה חמישית ללימודי המקרא, שמכילה בתוכה התייחסות אלוהית לתכני המקרא, מבט מעמיק לערכים הלאומיים, קהילתיים, ומוסריים המופיעים במקרא, ולהחזיר עטרה ליושנה, לחזור ללימודי המקרא כפי שנלמדו בראשית ימי המדינה?

המלצות

א.מחקרי המשך - שיתמקדו במיפוי המגמות הסטטיסטיות בתחום הוראת המקרא בישראל; בבחינת מצב תכני הלימוד דיומאי; ובבדיקת את ההשפעה הקוגניטיבית של התכנים על חינוך התלמידים.

ב. לייסד ועדה שתבחן את מצב המקצוע - וועדה זו תכלול נציגים מבתי ספר ממלכתיים-דתיים וממלכתיים כאחד, ותנסה להתמודד עם התדרדרות מצב הוראת המקרא בישראל, מתוך רצון להרבות דעת מקרא.

ג. יצירת מודלים מרובים של הוראת מקרא ממלכתית - קרי הענקת אפשרות בשלב זה לבנות מספר מסלולים שבמסגרתם תלמיד בית ספר ממלכתי יוכל לקבל הוראת מקרא מסורתית כפי שנהנו ממנה סבותיו וסבתותיו במדינת ישראל.

ד.תגמול בקיאות במקרא בתוך מסגרות קדם-אוניברסיטאיות - באמצעות זיכוי תלמידים בנקודות זכות בתחומי רוח וחברה.

ה. הרמת קרן הוראת המקצוע - מורה המלמד מקרא יוכל ללמד רק מקצוע נוסף אחד.

Michael Rosenak. 1987. **Commandments and Concerns: Jewish Religious Education** in Secular Society. Philadelphia: Jewish Publication Society.

Jacobus Schoneveld, **The Bible in Israeli education: A Study of Approaches to the Hebrew Bible and Its Teaching in Israeli Educational Literature**, 1976

תכניות לימודים:

תכנית הלימודים לבני חברות הנוער במקרא, תש"ז, ש"ד גוייטיין

תכנית הלימודים במקרא לבית הספר העברי, תרצ"ח, ש"ד גוייטיין

תכנית הלימודים הממלכתית תשי"ד - תשט"ז, מקצועות תורה שבעל כה ומקרא.

חוברת בהוצאת משרד החינוך - התכנית להעמקת התודעה היהודית, ירושלים, תשכ"א

תכנית הלימודים הממלכתית בתנ"ך מגיל הגן ועד י"ב, הוצאת משרד החינוך, 1971

תכנית הלימודים במקרא לבתי הספר הממלכתיים, הוצאת משרד החינוך, תשמ"ד

תכנית הלימודים לבתי הספר הממלכתיים, הוצאת משרד החינוך, תשס"ג

תכנית הלימודים במקרא, הוצאת משרד החינוך, תשע"ח

ביבליוגרפיה:

אונגר מיכל, **הוראת המקרא בחברה הישראלית**, טללי-אורות, י"ב, (תשס"ה), 2005

אחד העם, **מאמרים נבחרים**, הוצאת אגודת הסופרים, תל אביב, תרפ"ו, במאגר הספרים הסרוקים של הספרייה הלאומית

אמית יאירה, **הוראת מקרא בחינוך הכללי - עיון בתכניות הלימודים**, ערכים ומטרות בתכניות הלימודים בישראל, 2002

אמית יאירה, **עלייתה ונפילתה של אימפריית המקרא בחינוך הישראלי**: תכנית הלימודים תשס"ג - (מבט לאחור ומבט לפנים), אבן יהודה - רכס פרויקטים חינוכיים, 2011

מורן גאם הכהן ושי פרוגל, **'הוראת המקרא: תרבות במקום דת, החינוך וסביבו**, כרך מג', 2021

ש"ד גוייטיין, **הוראת התנ"ך, בעיותיה ודרכיה**, תל אביב: הוצאת יבנה, תשי"ח הוצאה מחודשת 1965

חיים אריה זוטא, **דרכי הלמוד של התנ"ך** בצירוף שעורים לדגמא, 2 כרכים, ירושלים: ר' מס, תרצ"ה; הוצאת המחבר, תרצ"ז

זקוביץ יאיר, **ריחוק צורך קרבה**. בתוך: ש' גלנד (עורך), מקרא וחינוך: קריית טבעון: אורנים, בית הספר לחינוך של התנועה הקיבוצית, 1995

א.ב. יהושע, **רב-שיח על דרכי הוראת התנ"ך בבתי-הספר המקרא**, נערך ביום כ"א כאדר תשל"ח, בבית ציוני אמריקה מטעם החברה לחקר סניף תל-אביב, בית מקרא (עו), תשרי-כסלו, תשל"ט

יונאי יוסף, **מקרא בחינוך הממלכתי**, ירושלים, תשנ"ז.

אוריאל סימון, **בקש שלום ורדפהו**, הוצאת ידיעות אחרונות, 2002

סתוי בעז, **תרומתו של לימוד תנ"ך לעיצוב זהותם הקולקטיבית של הלומדים בחינוך הממלכתי**, גילוי דעת, 18, 2019

יוסף עזריהו, **כתבי יוסף עזריהו**, תש"ו - תש"ד, כרך א-ג, מסדה, תש"ו-תשי"ד

שביד אליעזר, **חינוך הומניסטי יהודי בישראל**, האוניברסיטה העברית, 1974

שפירא, אניטה, **התנ"ך והזהות הישראלית**, מאגנס, ירושלים, 2006

שפירא אניטה, **חרב היונה, הצינונות והכוח**, עם עובד, 1992

שפירא אניטה, **יהודים חדשים יהודים ישנים**, עם עובד, 1997

02-6509111 | yachin.org.il
merkazyachin@gmail.com